

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
V том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және*

Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)

Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,

**А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Өзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)**

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор Қ. Мәдібаева

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Дәдебаев

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Молдабеков

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. V том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. Ө. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Ал-
маты: Қазақ университеті, 2015. – 283 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1286-6 (V том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Бесінші томға Абайдың шығармашылығы туралы қоғамдық және гуманитарлық ғылым салаларында жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми қауым мен көпшіліктен лайықты бағасын алған зерттеулер мен мақалалардың таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

V томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интелектуалдық өлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1286-6 (V том)

© Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

АБАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ АДАМ МЕН АЛЛА БОЛМЫСЫ

Алла болмысы және оны тану

Қазақ топырағында Абайға шейін Алланы тану мәселесімен шұғылданған ойшыл болмаған. Өзін сопылармын деп атаған тақуалар (әулиелер) да «Алла бір, пайғамбар хақ» деп мәселені нақты қоймаған. Бір сөзбен айтқанда, сенім мен таным арасы ажыратылмаған. Абай болса, Аллаға сену мен оны тану бір ұғым деп қарамайды. Сенім – діни қағида, таным – гносеологиялық ұғым. Алғашқысы, діни идеологияға негіз болса, соңғысы діни философияның категориясы. Бірақ, Аллаға сену және оны тану мәселелері – діни сана ауқымындағы ұғымдар. Сондықтан осы проблемалармен айналысқан, пікір айтқан адамдарды біз, бүгінгі күні діни ойшылдар деп жүрміз. Олай болса, Абай да діни ойшыл (философ).

Абай – Алланың насихатшысы емес, оны зерттеуші, танушы ойшыл.

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас, Рас сөз ешуақытта жалған болмас», – деп Абай мәселені діни сана ауқымында қарастырып, бірақ, Алланың растығына айрықша көңіл бөлген. Рас деген – қандай болмасын заттың, құбылыстың мәнін әрі сапалық мөлшерін білдіре алатын өлшем. Заттың рас болуы да, болмауы да мүмкін. Алғашқыда рас болып айқындалған зат келе-келе рас емеске айналуы ықтимал. Бірақ рас заттың рас емеске өтуі де ықтимал. Демек, растың бір-ақ мәні бар, ол – оның растығы. Бұл – «рас» ұғымының бір қыры.

«Растың» екінші қырына келсек, онда оның растығын тану мәселесіне тірелеміз. Растың растығын тани алмасақ, ол жөнінде не айтуға болады? Онда Алланың барлығына сенуден басқа амал жоқ. Бірақ Абай Алланы рас дегенде, оны ақиқат деп отырған жоқ, танылатын мүмкіндік болмыс ретінде қарастырған.

Абай өлеңінің екі жолында «расты» үш рет қолдануы тегін емес. Ол өлеңді қабылдаушының ойына өріс бергендік. Ақылың

бар, сана-сезімің бар – ойлан, түйсін. Алладан өзге қандай растық бар? Абай расқа үшінші жағынан келген. Ол – оның тарихи мәнділігі. «Алланың өзі де рас» осылай өткен тарихта да болған, қазір де солай, болашақта да солай бола бермек. Рас – бұл мәнінде мәңгіліктің өлшемі. Алла -рас демек, ол – мәңгілік шындық, оның растығы мәңгілігінде.

Растың төртінші қыры. Рас мәңгіліктің өлшемі дедік, бірақ болмыста өткінші жайлар да бар емес пе? Олардың барлығы да рас емес, «рас» дегенде біз мәңгілігін мойындай отырып, сонымен бірге оның өткіншілігін мойындамасқа болмайды. Сонда бүгінгі «рас» болған нәрсе, ертең «рас» емеске айналуы мүмкін бе? Жоқ «рас» емеске айналатын нағыз растың өзі емес, ол адамдардың «рас» пен «рас еместі» ажырата алмағандықтарынан туған, жалған нәрсені «рас» деп қателесулері. Рас, әманда – рас. Сондықтан Алланың ешқашан жалған (рас емес) болуы мүмкін емес.

Абай өз замандастарын да, кейінгі ұрпақ біздерді де, Алла туралы сәл-пәл жеңіл әңгімеден аулақ болуға шақырған. «Алла деген сөз жеңіл, Аллаға ауыз жол емес» дейтіні сондықтан. Абай ұғымында ол «ақылға сыймас шындық», сондықтан ол Алла мен адам арасындағы жалғастырушы күш – махаббат деген тоқтамға келген.

Дененің барша қуаты,
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл суаты
Махаббат қылса тәңірі үшін.

Алланың растығын Абай махаббат арқылы дәлелдемек болған, оның «махаббатсыз дүние бос» дейтіні де сондықтан.

Сонымен жалған болмайтын рас не дегенде, Абай: ол – Алланың өзі және сөзі, – дейді. Бұл мәнінде «рас» – болмыстың синонимі. Әлемдегі рас, ол – болмыс. Болмыс ешуақытта жалған болмақ емес. Абай дүниетанымында Алла – шындық. Демек, шындық рас болса, Алла да рас. Шындық дегеніміз – қарапайым тілмен айтсақ – өмір, яғни өмірде бар екеніміз, істеген ісіміз,

сөйлеген сезіміз. Ол рас болса, онда Алланың сөзі де рас, өзі де рас. Қысқасы, шындықты мойындау – Алланы мойындау. Бұл – Абай шафқатының (гуманизмінің) көзі. Алла ісіне мойын ұсынып, мұсылман болудың Абай айтқан шарты – адамға адамшылықпен қарау.

Алла ішімді айтқызбай біледі, ойла,
Пендесіне қастық пен кінә қойма.
Распенен таласпа мүмкін болсаң
Ойла, айттым, адамдық атын жойма!

Үшінші жолдағы «Распенен таласпа...» деп отырғаны – ақынның Алла сөзіне күмәнданба дегені, себебі, Алла жолына түссең адам атыңды жоймайсың. Алла жолында болсаң, адамдықты жоймайсың. Абай сонымен Алланы абсолют – шындық ретінде ұсынып, ал оның сөзін жеткізушілер туралы өзгеше пікірде болады. Ол «замана, шаруа, мінез күнде өзгереді, оларға кез-кезімен нәби (пайғамбар) келді», – дейді. Міне, осы тұста Абай өзі айтқан Алла жолы мен пайғамбар жолының айырығына келеді. Нәбилер келеді, кетеді, ал Алла – мәңгілік. Нәбилердің келіп-кетуін Абай қалыпты жағдай деп түсіндірген. Өзгермейтін бір Алла, ол – абсолют. Өзгертін – оны танушылар, оның құдіретіне бас июшілер. Адасатын – Алла емес, адамдар.

Енді «Алланың сөзі де рас...» деген мәселеге нәбилерге қатысты тоқтала кетсек, Алла «еш жерде өзгермейтін» мәңгілік рас қалпында қалса, онда неге бірінен соң бір нәбилер келмек? Алланың сөзі ешқашан өзгермек емес, бірақ, замана, шаруа, мінез өзгереді. Сол өзгерістерге сай «өлшемді сөзбен» кез-кезіне орай нәби келеді. Егер әр пайғамбар сөзі мәңгілік болса, ол нәби емес, Алла болғаны. Нәбилер – Алла сөздерін жеткізушілер, олардың сөздерінде бір-бірімен қайшылық бар, себебі тағы қайталаймыз, пайғамбарлар сөзі де – шектеулі. Мөлшерсіз, өлшемсіз, шектеусіз тек Алла сөзі, қалғандардың сөздерінің бәрінде белгілі мөлшер бар. Байқайсыз ба, ақын «Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ», – дейді. Алла туралы оның растығынан өзге сөз айтудың еш қажеті жоқ. Ол мінсіз, әңгіме осымен аяқталуы керек. Пайғамбарға

мұндай мінездеме беруге болмайды. Абай оны «хақ» дейді, себебі, ол Алла сөзін сөйлеуші, бірақ ол да өз кезегімен, Алла өмірімен келген, олай болса, оның да өзгеге кезек беруі ғажап емес. Абайдың дінге реформа жасау қажеттігін көре білгендігін, осы тұста мойындаған жөн. Әрине, «соңғы пайғамбар» деп аталған Мұхаммедке мұндай күдік туғызу – діннен шығушылық. Өзі мұсылман бола тұрып, діннен шығарлық ой айтқан. Себебі, ол данышпан, оның ойлау деңгейі бір дін шеңберінде шектелуі мүмкін емес. Бұл – Алла, нәби туралы Абайдың төл дүниетанымы. Ол ешкімді қайталап отырған жоқ, оқыған-түйгендерін өлең сөзбен өз ой елегінен өткізіп, санасында салмақтап, халқына ұсынып отыр. Мұндай ойларды айтудағы жауапкершілікті Абай жақсы білген, ол Алла туралы сөз жеңіл деп отырған жоқ, қайта ұлы тақырыпқа тереңдеп, жанаша ойлау жүйесін жасауға талпынған.

Ислам дінінде иман келтіріп, мұсылман атану үшін Алланың бір, пайғамбардың хақтығын мойындау шарт. Абай бұл шартты бұзып отырған жоқ: «Алланың, пайғамбардың жолындамыз, ынтамызды бұзбастық иманымыз», – дейді. Бірақ Абай дүниетанымында Алланың орны бір басқа, пайғамбардың орны бір басқа. Ақын мәңгілік, өмір мәні туралы сөз қозғағанда тарихта аты-есімі бар жеке адамдарды негізге алмайды. Ол мәңгілік ұғымдарды қолданады. Олар – Алла мен Адам. Нәбилер де – адамдар. Сондықтан Абай философиясында әдеттегі ислам дініндегідей Алла – расул – Адам болып келмейді, мұнда орта буын жоқ. Абай Алла мен Адам туралы айтады. Бұл – діни демократия. Адам дамуындағы кедергілерді жою. Алла шексіз, оны танымақ болсақ, өзінді де шексіз дамыта бер, сонда адамдық атынды жоймақ түгіл, кәміл мұсылман болғандығын.

Абайдың айтуынша, Алла – өзінің әр пендесіне шамамен, мөлшермен, ізгілік, даналық беруші. Бірақ, Алла адамдарға осыларды гүлдендіріп, рауж беріп, оларды пайдаға асыру ғана мүмкіндігін берген.

Осы мүмкіндіктерді адам қалайша іске асырмақ. Бұл жолда олар Алланың растығын мойындай отырып, кімдердің соңынан ермек. Ондай ертушілер үшеу: пайғамбарлар, әулиелер және хакімдер.

Ал, «кәміл мұсылмандар» осы үшеуінің қайсысының соңынан еруі керек. Егер пайғамбарлар мен әулиелер айтқандай, құдайға құлшылық жолына түсіп, өз нәпсілерін пайда қылса, дүние ойран болмақ, себебі, «бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі Алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарды кім іздейді». Сондықтан «кәміл мұсылмандарға» хакімдер қажет. Олар діни ұстазымыз болмаса да, құдайдың елшісі, Мұхаммед пайғамбарымыздың айтқаны бар: «Адамның жақсысы – адамға пайда келтірген адам». Хакімдер қызметі осы бағытта.

Абайдың осы ойлары ортодоксиялық ислам шеңберінен шығып жатыр. Ол Алланы танудан адамгершілік, ізгілік туралы ойлар тарқатқан. Оны Европада «гуманизм» деп атайды.

Абай ұғымында Алланы сүю адамның жеке басындағы абзал қасиеттерді қастерлеу, адамгершілікті негізгі қағидаға айналдыру, ал ол үшін ең алдымен өзінді-өзің тазалауың қажет. Алланы сүю – ізгілікке байланысты жол. Өзің күнә арқалап тұрып, Алланы сүйе алмайсың, алдымен күнәңнан арыл, өзінді-өзің ластан аршы, одан кейін барып хақ жолына түс. Бұл жолға түссең бойыңдағы қуатың, ақылың, сезімің өріс алмақ, санаң сәулеленбек. Алланың сүйікті құлы болуға Абай адам бостандығы үшін шақырады. Адамның жеке басының бостандығы оған тән жақсы қасиеттерді дамытқанда ғана барып болатынын ақын жақсы білген.

Абай ұғымында Аллаға жетудің жолы көп. Адам баласы нәсіліне, дініне қарамастан, түптің түбінде тоғысуы, тіл табысуы ықтимал. Ол үшін әлемде хакімдер сөзі үстем болып, олар билік жүргізсе, сол заман Алланың растығын мойындау заманы болмақ.

Абай әлемдегі өзгерісті мойындаған. Оның пікірінше, дүние бір қалыпта тұрмайды, ол күнде өзгереді.

Қозғалыстың түбірі «қозғау» десек, онда Абай қолданған «өзгеріс» деген ұғымға қарағанда «қозғалыс» тым қарабайыр түсінік. Қозғалыстың түбірі «қозғау болса, қозғалыс – өзінен-өзі өрбитін құбылыс емес, біреудің күші, әлде ненің әсері арқылы болатын таза механикалық сипат алған. Ал, бізге керегі – қозғалыс деген ұғымның сыры ішінде болуы, өзінен-өзі қозғалыста болуы.

Қозғалыс болған соң ол әмәнда қозғалыста болады. Бұл мәңгілік қозғалыстың сыры ішінде, оның адамға бимәлім болғандығын мойындау керек. Осы мәнде алғанда, қозғалыс дегенге қарағанда, Абай айтқан «өзгеріс» әлде қайда мазмұнды. Себебі, ақын адамзат күнде өзгергенде, замана күнде өзгергенде, күллі мақлұқ өзгергенде біреудің ықтиярымен, еркімен болып отырған жоқ. Бұл өзгеріс өзінен-өзі болып отырған. Абай оның себебін ашпаған. Егер ақын осы ұғымға сүңги берсе, өлең емес, философиялық трактат жазған болар еді. Абай ақын, ол өзінің ақындық қызметін атқарған. Өзгерісте болатын дүние туралы өлең жазған. Оны түсіну, түсіндіру – біздің міндет.

Күллі мақлұқтың, заманның, адамзаттың өзгерісте болуының өз ішкі себебі бар. Қысқаша айтқанда, өзгеріс деген – тұрмыс, тіршілікке ынталану, өмір сүруге талпыныс. Бұл қасиет табиғаттың өзінің бергені. Демек, «өзгеріс» дегенде оның себебін, табиғатын өзінен тапқан. Өзгерісті ешкім ақылмен жасамайды, ол – болмай қоймайтын қажетті іс. Өзгерісті бұлайша қабылдау – оны философиялық ұғым деп мойындау.

Екіншіден, ақын өлеңді қабылдауда бір жұмбақ проблема ұсынып тұр. Дүниеде өзгеретіндер бар да өзгермейтіндер бар. Абайдың мына ойларына назар аударалық:

«Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер...»

«Қағида шарияты өзгерсе де,

Тағриф Алла еш жерде өзгермейді».

«Күллі мақлұқ өзгерер, алла өзгермес...»

Абай Алланың өзгермейтінін нақтылап, басын ашып айтқан. Сонда Аллада шаруалы мінездің болмағаны ғой. Алла туралы өлшем мен Адам туралы өлшемнің мәні екі басқа болғаны ма? Алла мен Адамға ортақ өгеріс заңдылық жоқ па, неге Абай оны айтқысы келмейді? Алла – Абай ұғымында абсолют мәңгіліктің есімі. Онда өзгелер – өзгеріске түсе беретіндер. Сөйтіп біз өзгерістің абсолюттік және шарттылық қасиеттерін түсінуге тірелдік. Бұл қазіргі ғылымда және философияда бар. Оқулықтарда тек қана «өзгеріс» демей «қозғалыс» деп жүрміз.

Абай өзгеріс туралы неге қадалып айтып отыр, оның себебі күнде өзгерген заманға жол бастар – көсем керектігі.

Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,
Оларға кез-кезімен нәби келді.

Өзгеріс тек қуаныш емес, қайғы, адасу, қауіп әкелуі мүмкін, сол үшін әр заманға кез-кезімен нәби (пайғамбар) келеді. Пайғамбар деп өз заманының санасын өзгертіп, жаңа ойлау жүйесін жасайтын тұлғаны айтамыз.

Адамзат баласына Адам ғаләйссәлам бастап келген пайғамбарлардың нақ санын бір Алла біледі, ал Құранда аттары аталған пайғамбарлар көп.

Нәбилер кез-кезімен келіп, Алла атынан елшілік құрғандықтан Абайдың Алланың қағида шариғаты өзгереді деуіне дәлел бар. Ал сөздің турасына келсек, Алланың қағида шариғаты өзгереді деуінің өзі діннен шығушылық. Алла өзгермейді дей тұра, оның шариғаты өзгереді дейміз. Қайшылық өзгерістің өзінде. Өзгеріс дегеніміздің өзі – қайшылықты құбылыс. Бір жағынан ол мәңгілік (өзгермейтін Алла), екінші жағынан ол әманда өзгерісте (адамзат, заман, шаруа, мінез, күллі мақлұқ). Мәселе – қиындығы өзгермейтін Алла мен өзгермелі дүние арасындағы байланыста.

Алла өзгермегенмен, оның күнде өзгеріп жатқан адамзатқа айтар сөзі өзгеруі шарт. Олай болғанда Алла мен Адамзат байланысы үзіледі. Сол үшін нәбилер бірінен соң бірі келмек. Әр нәби өз дүниетанымымен келгенмен, анығында айтар сөзі біреу-ақ, ол – Алланың растығы. Басқа айтар сөз жоқ. Абайдың Алла өзгермес деп отырғаны міне осы мәнде.

Алла – ақиқат, оны тану керек. Тану жолы көп. Нәбилердің айтып жүргені – сол жолдар. Түптің түбінде оның бәрі Алланың растығын қабылдауға бастап апарады. Абай Алла туралы ойларын тек ислам діні шеңберінде қарастырмай, оны кең мағынада алған. Бұл діндерге жасалған реформалық әрекет деп қарауға әбден болады. Себебі, біз бүгінгі күндері мұсылмандық деген ұғымға «өзгерген түсінікпен» келуіміз қажет. Абай діни ой-толғамынан Адамға қызмет ететін асыл қасиеттерді уағыздай-

тын ұғым-түсініктер іздеген, таппаған не жетіспеген жерлерін өз ойымен толықтырған. Оған дәлел осы біз талдап отырған өлең.

Өмір мен болмыс мәні туралы толғана келіп, Абай:

«Махаббатпен жаратқан адамзатты».

Сен де сүй, ол Алланы жаннан тәтті.

Алла – ислам дінінде құдай есімі. Алланы сүюге насихаттаушылар Абайға шейін де көп болған. Ақынның айтып отырғаны сен Алланы адамзатты махаббатпен жаратқаны үшін сүй деп отыр. Демек, мәселе махаббатқа тірелген.

Абай бұл тұста махаббатты Адамға емес Аллаға қатысты айтып отыр. Алла адамзатты махаббатпен жаратқан. Олай болса, махаббат – Адамға шейін болған шындық. Демек, махаббаттың субъектісі – Алла, Алланың құдіреті, қуаты, рухы. Бірақ ол әлі де танылмаған, сезілген тылсым, әзірше шындыққа айналмаған мүмкіндік.

Бұл тылсым, Алла құдіреті адамзатты жаратқанда айқындалмақ, сонда махаббат – Алланың көріну, айқындалу формасы. Алла өз әрекетімен, яғни махаббатпен адамзатты жаратқаны арқылы танылып отыр. Біз оның өзге қажеті, сипаты туралы сөз қозғамаймыз, себебі, білмейміз, Алланың өзге қасиеті біз үшін құпия.

Осы Алланың бір ғана ажырамас қасиетін танудың өзі – әр адам санасына салмақ салатын іс. Алланың жаратушы екенін мойындау адам ақылына тұғыр, ойына өріс береді.

Адам Алланы «мүмкін бар шындық» деген дәрежеде қабылдай алады, одан әріге оның сол дәрежедегі санасы, ақылы жетпейді. Өлшеулі ақыл өлшеусіз Алланы танымақ емес. Алла Адамға нақтылы сана берген. Ол – өзінің Адамзатты махаббатпен жаратқаны туралы ақиқат.

Адамзат жаратылғаннан кейін махаббат Алланың көріну формасының бір ажырамас қасиетіне айналған. Адамзатты жаратқан Алла деу тым қарабайыр түсінік, дұрысы Абай айтқандай, Алла адамзатты өз махаббатымен жаратқан. Олай болса, Алланы жанымыздан да тәтті сүюге біз парыздармыз. Алланы сүю арқылы біз оған деген қарызымызды өтемекпіз.

Әлемдегі ешбір діни философия махаббат мәселесіне соқпай өтпеген. Христиан дінінде «құдай дегеніміз – махаббат» деген қағида бар. Махаббат туралы ілімдердің негізгі түп-тамырлары тоғысатынына еш таңқалуға болмайды. Себебі, махаббат – адамдық өлшемнің белгісі. Абайдың «махаббатсыз – дүние бос» дейтіні де содан. Махаббат туралы ой міндетті түрде өмірдің мәніне, болмысына бастап апарады.

«Махаббат философиясында», байқап отырсыз, тақуалық басым. Адам Аллаға махаббатын білдіргеннен өзге әрекетпен айналыспауы шарт. Бұны Абай ұғымға, ал «махаббат философиясын» Алланы тану құралы ретінде қабылдаған. Абай тақуалық (аскеттік) емес, өміршеңдік ирагматикалық философияны жақтаған. Ол Алланы сүюге шақырғанда адамның өзін-өзі танып, тазаруын мақсат тұтқан. Өзін-өзі танушы жан өзгеге бөгде көзқараспен қарауы мүмкін емес.

«Махаббат философиясы» – араб-парсы, Орта Азия және Қазақстан әдебиеті мен мәдениетінің орасан дамуына ықпал жасаған дүниетаным. Себебі, махаббатты жырлау әдебиет пен өнерде демократияның, еркін ойдың өрісі болды. Сондықтан да орта ғасырдағы араб-парсы поэзиясына әлемде еш елдің поэзиясы тең келмейді. Міне, осы даму ислам діні шеңберінде болған.

«Махаббат философиясы» исламның дертке ұшыраған кезінен сауықтырған болатын. Абай заманындағы қазақ тұрмысында ислам саяси дертке ұшыраған еді. Данышпан Абай дінге тағы бір тың көзқарас әкелетінін сезген, оның есімі Алланы тану мәселесіне сыйған. Себебі, Алланы тану – адамның өзін-өзі тануға бастайтын жол.

Абай махаббат адамның жарамсыз қылықтарынан тазаратын күш екеніне кәміл сенген. Бірақ қазақ даласына «махаббат философиясы», «махаббат поэзиясы» ретінде сіңген болатын. Алла мен Адам арасындағы махаббат әйел мен еркек арасындағы махаббатқа ауысқан. Солай болғанымен мәселенің түп қазығы сол қалпында, яғни адам бойындағы асыл қасиеттерді саудаға салмау. Адамдардың (қыз бен жігіттің) бір-біріне қалтқысыз берілуі, ғашық болуы – нағыз құдай жолы.

Ғашықтық тақырыбы қисса-қисса болып Шығыстан да келіп жатты. Өз ақындарымыз да жырлап жатты, ел жаттап алып айтатын болды. Сөйтіп, «махаббат философиясы» поэзия арқылы қазақ санасына сіңісті. Ғашықтық сезімін қыз жігітке, жігіт қызға арнайды. Махаббат адамдар сезіміне ауысты. Алайда тақуашылық, яғни махаббат үшін өзін құрбан етуге, өмірін арнауға апарды. Ғашықтық жырларда екі жастың бақытқа жетуі өте сирек болды. Көбіне ғашық болғандар мерт болады. Мысалы, Қозы Көрпеш пен Баян сұлу, Төлеген мен Жібек. Демек, махаббат үшін құрбан болу – «махаббат философиясынан» қалған дәстүр. Бұл еуропа халықтарында ешбір болмаған.

Махаббат – Алланың қасиеті, сипаты ретінде шексіз, өлшеусіз шындық. Демек, ол туралы наным да – шексіз. Махаббат – мәңгі сарқылмайтын тақырып.

Өмірдің мәні махаббатта. Келе-келе адамның Аллаға махаббаты, рух махаббаты және тән махаббаты болып бөлінген. Ол туралы Абай «ғашықтық, құмарлық – ол екі жол», – деп нақты айтқан, себебі құмарлық негізінде нәпсі деген бар.

Аллада мін жоқ, мін – адамда. Мәселенің нақ осылай болуы да – Алла әмірі. Олай болса, адамға ақыл мен мінді қоса берген – Алланың өзі. Демек, Алла мінсіз болғанымен оның жаратқан мақұлығы мінді болса кінә кімде? Бұл сұраққа жауапты данышпандар жазған том-том кітаптардан қиналып іздеудің еш қажеті жоқ. Оған жауапты Абайдың өзі берген.

«Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ», – дей келіп, адамның мінді болатын жайларына тоқталған:

Мүмин болсаң, үйреніп сен де ұқсап,
Күран рас, Алланың сөзі дүр ол,
Тәуіліне жетерлік ғылымның шақ.

Бұл жерде Алланың мінсіз, пайғамбардың хақ екендігін түсініп, мойындап, қабылдауың керек. Оны жасамасаң, оған ақылың, санаң, сезімің жетпесе, мінді боласың. Мұндай талап Алла жаратқан адамнан өзге мақұлықтарға қойылмайды. Оларда сана еркіндігі жоқ, оларға сана қажет емес. Олардың бар

болмысы – өмір сүру, атап айтқанда, хайуандық тұрмыс кешу. Ал адамдарға өмір иесі Алланы, оның мінсіз екендігін тану – парыз. Алланың сөзін құранды, ғылымың жетсе ұқ, егер шамаң жетпесе ғылыммен айналыс. Демек, тек тұрмастан өзге адамға қатысты іспен айналыс. Міне, осы тұста адам мінсіз болып тұра алмайды. Онда қызығушылық, құмарлық, жалқаулық, айуандық мінездер бар. Оларды да адамға Алла берген.

Алла өзі мінсіз болғанымен, адам – мінді. Бұл да қажеттіліктен туған. Егер Алласымен қоса Адам да мінсіз болса, не болмақ? Онда Алла мен Адам арасында өзгешелік бола ма? Сондықтан Алланың мінсіз, адамның мінді болғаны жөн, сонда өмір болмақ, мәселелер туындамақ, жақсылық пен жамандық, зұлымдық пен әділеттілік, адамгершілік пен айуандық сияқты ұғымдар тайталасып, қысқасы өмірге құмарлық, қызығушылық болмақ.

Алла пендесіне ерік берген. Оны қалай өрбіту қажеттілігін адамның өзі шешкен. Осы жолда адамдар әманда адасқандықтан Алла өз нәбилерін жіберіп отырған. Соңғы нәби – біздің пайғамбарымыз Мұхаммед. Абайдың пайғамбар хақ деп отырғаны – осы Мұхаммед-нәби.

Әрине, Алла мінсіз болса, оның адамдарға жіберген өлшемі пайғамбардың хақ екені даусыз. Алла қателеспейді, адасатын адам – оған жөн көрсетіп, жол сілтейтін – пайғамбар, сондықтан ол – хақ. Бірақ «хақ» деген мәселе ақиқат деген ұғымды бермейді. Себебі, ақиқат иесі де, нақты өзі де – Алла. Пайғамбар сол ақиқатты, Алла сөзін жеткізуші, олай болса әр пайғамбарға заманына орай Алла тағала қажетті ғана ақиқатты адамдарға жеткізуді тапсырып отырған. Адамдарға бар ақиқаттың қажеті жоқ, олар онымен не істерін білмей шатасады. Адамдарға адасып тұрған сәтінде сол күйден алып шығатын ғана «қажетті шындық керек». Осы істі атқарушы пайғамбарды «хақ» деп мойындау – міндет.

Алла – ақиқат, мінсіз, пайғамбар хақ, ол адамдарға «қажетті шындықты» жеткізуші. Адам – осы жайларды ұғушы, қабылдаушы, соған қарай сенімге енуші жер иесі, өмір иесі. Себебі, Алла да, пайғамбар да Адам үшін қажет, керісінше емес. Жер бетінде Адам болса ғана «Алла мінсіз, пайғамбар хақ» деген ұғым, сенім

қажет. Бұл ұғым адамның да мінсіз болуына ынталануы үшін керек. Осы жайды ақын қатты ескертеді.

Демек, адамның мінді болуы – Алла жолынан тайып, күнәлі болды деген сөз. «Мін» мен «күнә» деген ұғымдарды осы мәнде Абай синоним ретінде қолданған. Бірақ, Алла адамға өзі ерік берген соң, ол пенделікке бармай тұра алмайды. Пенде дегеніміз – бойында міні, күнәсі бар адам. Өмірде пенделікке бармаған, мойнына күнә артпаған адам сірә да бола қоймас. Адамның, дүниенің өрт қызығынан безініп, тақуалық (әулиелік) жолға түсуінің өзі – күнәсінен тазару үшін жасалған ғибадат. Әулиеліктің өзі – бір жақты ұғым. Неге десеніз, тек жаратқанға сыйынып, дүние қызығын тәркі етіп, мүлдем тақуалыққа түсу бүтіндей ақиқат жолы емес. Адам үшін ең басты ақиқат – өзіне лайықты өмір сүру. Айталық, жер жыртып егін егу, әйел алып пенде болып ұрпақ өсіру т.б. Бұл жолда адам адасады, шаршайды, қамығады, қуанады, оның қайсыбірі жақсылыққа, қайсыбірі жамандыққа жетелейді. Бұның бәрі – заңды. Ал, осы қым-қиғаш болмыста Алланың мінсіз, пайғамбардың хақ екенін мойындау адам санасына сәуле түсіреді, көңіліне өріс береді. Бірақ ол үшін Алла туралы тек сенім ғана қалыптаспай, оны терең тануға талпыныс жасау керек. Сананы сенім өсірмейді, оны дамытатын таным. Алланы тану, шындықты тану, оның керемет құпиясын ашу, ақиқатты аңғару, Алланың сыры бізге беймәлім, тылсым.

Біз терең түсініксіз, адамның ақылы мен сезімі жетпейтін құпияны тылсым дейміз. Тылсым болмаса, түсінікті нәрсе болмас еді. Себебі, түсінікті нәрсе түсініксіздік болғандықтан ғана өмір сүреді. Түсінікке ең қарапайым анықтама берсек, былай: Адам өзіне беймәлім құбылысты қабылдап, ол туралы өзіндік сана қалыптастырады, оны біз түсінік дейміз. Түсінік қабылдаушыға байланысты әрі субъективтік, әрі объективтік мәнге ие болады. Әрине, түсініктің былайша болуы шартты, әйтпегенде таза субъективті түсінік жоқ. Көбіне мәселе беймәлім құбылысты меңгеруге байланысты. Субъект тылсым сырын қай деңгейде меңгереді, содан түсінік қалыптасады. Түсініктің үстірт, оның қайшылықты болуы тылсым сырын парақтаудан туады.

Тылсымның сыры тек өзіне белгілі. Оны адам баласы ешқашан меңгерген емес. Тылсым шындық емес. Ол – әманда өзгерістегі шындық. Өзі сияқты сыры да құбылмалы. Оның өзгерісінің құпиясы өзіне ғана белгілі. Тылсымға қарсы сұрақ қою – мәнсіз іс. Оның өз себебі өзінде. Сұрақ Адамға, оның түсінігіне орай қойылады. Сұраққа жауап беруші де, сұрақтың өзін қоюшы да – адам. Дүние болмысын танып, түсінбей жүрген де – Адам. Дүниеге ынтық жан да – адам. Сұрақ қоюшылар – өмірге ынтық жандар. Ынтықтар тылсымға қатысты. Өмірге ынтық жан тылсым сырына ғашық, сол үшін ол ғұмырын сарп етуші. Тылсымға бас ию, соқыр сенім емес, ол шексіздікті мойындау. Шынында, шексіздікке шек қою, оны шексіз деу қысқа ақылдылықта ойлау мүмкіндігінің жоқтығында. Тылсым осындай өз сыры өзінде болған соң, көптеген ғұламалар, көсемдер, нәбилер оны белгілі бір мәнге айналдырып, мазмұнға ие етуге талпынған. Бірақ бұл ынта-тілектердің барлығы заман көшіне шыдамай ескіре берген.

Тылсым туралы шындықтың бет-пердесі ашылатын заман болды деп айта алмаймыз. Егер тылсымды тану мүмкін болса, онда ол тылсым болудан қалады. Сонымен тылсымның өзімен-өзі болуы өзіне лайық, оның тылсым екенін сезіну адамдарға лайық. Тылсым – адамның қасиетін сақтайтын күш. Адам өзінің құдіретіне дәрменсіздігін тылсыммен бетпе-бет келгенде сезінеді. Адам құдіреті тылсымның бар екенін мойындаушылығында, ал оның дәрменсіздігі тылсымның сырын аша алмай әуре-сарсаңға түсуінде. Дегенмен, Адамды өмірге ғашық етер күш есімі – Тылсым. Тылсым – мінсіз Алланың сыры.

Абай – «мұсылмандық», «иман» деген ұғымдарға терең талдау жасаған ойшыл. Оны осы «үш сүю» деген түсінік арқылы қарастыралық. Ақынның айтып отырған бірінші сүюі:

«Сен де сүй, ол алланы жаннан тәтті», яғни әңгіме Алла тағаланы сүю туралы (ол жөнінде «махаббатпен жаратқан адамзатты» деген сөзде айтқан болатынбыз). Екіншіден, «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп». Яғни, бүкіл адам баласын дініне, тіліне, тегіне, түр-түсіне қарамай сүю керек. Үшіншіден: Алланы, адамзатты сүю дәстүрін хақ жолы әділеттілік жол деп әділдікті

сүю дейді. Осы үш сүюді ақын имани гүл дей келе, ойын былайша өрбітеді: Ойлан-дағы үшеуін таратып бақ, Басты байла жолына, малың түгіл.

Осы мәселелерді шешіп, осындай жолға түссең – дінге енгенің, мұсылман болғаның. Егерде осы үш сүюді түсінбей тек ораза, намаз т. б. мұсылман парызымен ғана әуестенсең, ол дін болмайды. Ол дінде ақынның өз тілімен сөйлейтін:

Руза, намаз, зекет, хаж – талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті,
Қылғанменен тартымды бермес жеміс.

Абай – сөзсіз діни реформа жасау жағына араласа бастаған ойшыл. Ол қағидаға сеніп, соған сай қызмет етпеген жан. Не нәрсені болсын ақылға салып, оның өмірге қажеттілігіне қатты назар аударған. Өзіңіз ойланып көріңізші, қазақтардың бодандыққа түсіп, ойлары нокталанған заманның өзінде де, өзге халыққа, дінге наразылық білдірмейді. Керісінше, адамдардың түсінігін аңсап, биік гуманизмге талпындырады.

Абай мұсылмандыққа, дінге адамдық өлшеммен келген. Адамға қажетті істің бәрі – мұсылмандық. Адамға қарсы әрекеттің бәрі – дінсіздік.

Адам мен Алла

Адам туралы ерте заманнан бері айтылып келе жатқан аңыз да, ақиқат та көп. Мың сан ғұлама хакімдер, нәбилер адам болмысы хақында не айтпады дейсің. Әлемде адамнан өзге құпия жоқ. Алла да, табиғат та адам арқылы ғана түсіндірілмек. Адам құпиясын ақтармақ болып нәбилер, пайғамбарлар, жердегі құдайлар неше түрлі діндер ойлап тапты. Адамды дін арқылы, яғни оны өзге тыс құдірет арқылы түсіндіруге жасалған талпыныс адамзат санасында өз жемісін берді. Сонымен атақты-атақты діни жүйелер қалыптасты. Олардың дені адамды жаратушы, оның құпиясын сақтаушы бар деген қорытындыға тірелді. Сонымен адамның құпиясы өзінен тыс абстракцияға

айналып, оны адамның өзі зерттей бастады. Адам тура өзін емес, өзге күш – шындық арқылы зерттеуге кірісті. Міне, осы тұста «жалған өмір» және «мәңгілік өмір» деген қағидалар бой көрсетті. Сонда не жалған, не мәңгілік? Адам ғұмыры қысқа, қас пен көздің арасындай, қас-қағым сәт. Демек, бұл сәт, жалған, ал мәңгілік деген не? Абай осы сауалға араласқан. Ол табиғат өлді, адам өлмейді деген қағида ұстанған. Мұны қалай түсінуге болады? Адам да табиғаттың жемісі, соның төсінде өніп-өскен саналы тіршілік иесі екендігі туралы пікір Абайға шейін белгілі болған. Ақын оны қабылдап отыр, яғни адам да табиғат, сонда өлетін адамның «тәні». Осы адамның табиғаты, яғни тәні жалған ғұмырлық, ол табиғаттағы кезектесіп келетін қыс пен жаз, көктем мен күз сияқты өзгеріс заңына бағынып туады және өледі. Қазақ мұны ерте ұққан, «тумақ бар да өлмек бар», «өзекті жанға бір өлім» деп анық айтқан. Абай қазақтың бұл мақалдарын, ондағы айтылған әлемдік ойларды жақсы білген. Бірақ, қайталамаған. Ол адам емес, табиғат өлді дейді. Демек, өлген адамның өзі емес, оның жалған ғұмырға шақталған табиғаты, тәні. Абайдың айтуынша, адамның тәні өлгеннен кейін, ол «адам ойнап-күліп қайтып келмес» дейді. Демек, ол адам енді бұл жалған өмірде бұрынғы күйінде, қалпында өмір кешпек емес. Жалған ғұмыр жалғандығын жасады. Адамның табиғаты өлді. Адамды енді қазақ тілінде, «марқұм» деп атаймыз. Адам болмысының бір құбылысы мәңгілікке жабылды. Марқұмға біздің ортамызда орын жоқ. Оның орнын өзгелер басады. Бір адам о дүниелік болса, орнына жаңа ұрпақ келеді. Бұл әлемдік заңдылық, оның сырына ешкім жеткен емес. Сырына жете алмаған дәрменсіз сана осы адамның о дүниелік болуын да, Абай айтқандай, білместіктен «өлді» деп атаған. Тәnniң өлуі, жанның кеудеден шығуы, адамның рухының өлгені емес, ақын «мен» өлгенмен «менікі» өлмек емес дейді.

Өмір болмысын, адам болмысын барша жұртқа түсінуге Алла тағала жазбаған. Ол – ерекшелердің үлесі. Сондай дананың бірі Абай: «мені» мен «менікінің» айрылғанын, «өлді деп ат қойыпты өңкей білмес», – дейді. Әрине «мені» мен «менікінің» айрылғанын түсіну үшін «мен» дегеннің не екенін ақылға салайық.

Абайдың «мен» деп отырғаны – адамның тәні, табиғаты. «Мен» деген ұғым тек адамға қатысты қолданылады. Ол жан-жануарларға беймәлім, олардың «мені» жоқ. Табиғат оларға «менді» бермеген. Әр адамның өз «мені» бар. Сонда «мен» деген – тек табиғат емес, ол сана көрінісі, оның өлшемі. Әркімнің «мені» сол субъектінің танымының сатысы. Алланы тануға немесе табиғатты тануға көтерілген жануардың «мені» туралы айтып отырмын.

Абай «менінде» үш мән бар: тән, жан, рух. Тән жалғандық, ол биологиялық заңдылықтарға бағынышты. Ислам діні адамның тән тазалығына қатты көңіл бөлген. Тәні таза адамның – жаны да таза. Рух тән тазалығын қажет етеді. Тәні сау адамның – жаны да сау. Осы тән тазалығына әркімнің «мені» ие. Адам өз болмысына жауапты, бұл жауаптылық оның «мені» арқылы айқындалмақ.

«Мен» деген адам болмысын бейнелейтін философиялық ұғым, демек, ол тек тәнге немесе жанға қатысты емес, ол рухтың да өлшемі, «мен» тән, жан, рухтың синтезі. Ақынның «мені» тән, жан және рухтың өткінші сипатын білдіреді. Тән өлген соң жан және рух өзге күйге көшеді. Енді «мені» мен «менікі» айырылады. Табиғат (тән) өлген соң, жан мен рух өздеріне өзгеше өмір сүру формасын іздейді. Тәннен айырылғанымен олар объективтік мазмұндарын жоймайды. Керісінше, олар мәңгілік мазмұнға ие болып, шексіз шындықпен бірігіп кетеді. Алайда, олардың қандай да формада өмір сүретіні – бізге (адамдарға) жұмбақ. Адамдардың кеудесінен жан «ұшып» шыққаннан кейін, рух, «аруак» күйіне көшеді деп болжамдар жасайды. Бұл турасында әр халық, әр дін өздерінше ұғым қалыптастырған. Оның бәрі болжамнан аспайды. Адамға рухтың болмысын тану берілмеген. Сондықтан да ғұлама Платон рухты идея ретінде қабылдауға шақырған. Идеяның ерекшелігі – танымның алғашқы себебі, қажет десеңіз, қозғаушы күші. Бар болғаны сол. Идеяны туғызған себепті іздеп босқа таусылудың еш қажеті жоқ, оның себебін өз ішінен іздеу керек. Абай ұғымында Алла идея, демек, Алла неге пайда болған, қалай пайда болған дегенді қарастырудың еш қажеті жоқ. Ал, идея – Алланың өзіне тән себеп, сипаттарын

тануға адам баласына жол ашық. Адам танымы Алладан асып жығыла алмайды. Таным мүмкіндігі Аллаға шейінгі жол. Мұны Батыс Еуропада «мистика» деп атайды. Ал, шынында адамның «мені» мен «менікі» айрылғанда мойындайтын ақиқатымыз осы. Өйткені, «мен» жойылғанмен «менікі» жойылмақ емес. «Менікі» жойылса, өмірдің мәні жойылмақ, сүрген өміріміз, атқарған ісіміз, жасаған жақсылығымыз, өсірген ұрпағымыз, бәрі-бәрі қажетсіз болып қалған болар еді. Жоқ олай емес, «мен» (табиғат) өлмек, ал «менікі» (рух) өлмек емес. Адам жер бетінде толып жатқан діндер, әлемдік философиялық жүйелер, тұжырымдамалар құруға мәжбүр болды. «Мені» мен «менікінің» ажыратылатынын адамдар ерте заманнан-ақ білген, сезген, түсінген, бірақ оның анық-қанығына ақылмен (логикамен) жету мүмкін болмай келді. Әлем тарихында қаншама ғұлама өтті, бәрін де осы ой толғатқан. Әркім өзінше айтты. Бірақ ақиқатқа жеткен ешқайсысы жоқ. Абай да ақиқатқа жетіп отырған жоқ. Оның айтып отырғаны философтарға жаңалық та емес, алайда «өмір» мен «өлім» туралы қазақ санасында сіңісті болған түсініктерді сынап отыр. Ақын мәселені тереңнен меңзеген. «Мені» мен «менікінің» айрылуы туралы проблема қазақ этносына ислам философиясынан, араб-парсы мәдениетінен бұрын белгілі болған. Түрік халықтарында «аруак» деген түсінік, олардың дүниетанымының негізгі арқауы болған. «Күлтегін» жырында адам өлді демейді, ұша берді дейді. Демек, адам Абай айтқан «менікі» күйіне көшіп, тәңірімен тұтасып кете барған. Түркілерде Тәңір, Әруак дегендер – әлемнің тұтастығын білдіретін ұғымдар. Олар адамнан тыс емес, оның әлемдік өлшемдері.

Абай ұғымында адамды «өлді» деп ат қою білместік. Рас, адамды кеудесінен жаны шыққан соң «өлді» деп ұмыту, оны санаттан шығарып тастау, адамшылық қағидасына кереғар түсінік-ұғымдар қалыптастырды. Ол – адамды құрметтеуге бастайтын жол. Ал, құрмет – адамға ғана лайық лауазым. Бүкіл әлемде тек адам ғана құрметті. Бұл ұғым адамнан өзгеге қолданылмайды және қолдануға болмайды. Осы құрмет «мені» мен «менікі» айырылғанда да жойылмауы керек. Тірі адамды қалай құрметтеу

еш кемшіліксіз болуы керек. Адам өлмейді, оның жаны тәнінен бөлініп, болмысы рухқа айналады. Осы қағиданы Абай бір-ақ ауыз өлеңмен тап-тұйнақтай етіп өрнектеп берген.

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес.

Біз тарихты жеке тұлғалар (ұлы көсемдер, хандар, патшалар, қолбасшылар т. б.) жасамайды, тарихтың қозғаушы күші – халық деген санамен өскен ұрпақпыз.

Халық деген мағыналы әрі қажетті сөз. «Халық айтса қалпы айтпайды» деген мақал да тегін шықпаған. Бірақ, біздің халық туралы түсінігіміз шалалау. Халық деп материалдық игіліктерді өндірушілерді айтып жүрміз. Асылында халық ауқымды түсінік, оған ел билеуші хан, патшадан бастап малшыға шейін бәрі енеді.

Бір халықты қанаушылар және қаналушылар деп бөлу – көпе-көрнеу зорлық. Халық – белгілі бір этникалық тұтастықты білдіретін ұғым. Оны бөлшектеген кезде халық деген жойылады. Осы тұста ескере кететін жәй, әр халықтың өзіне лайықты басшысы, өзіне сай азаматы болмақ. Біз кейде отырып алып, әлде бір халықтың саясатына не өкімет басшысына кінә тағып жатамыз, ол қате, себебі әрбір халықтың өз бітім-болмысына, салт-санасына, ұғым-түсінігіне сай басшысы болады. Осы мәселе туралы Абай отыз жетінші қара сөзінде былай деп түйін жасаған: «Адам баласын заманы өсіреді, кімде-кім жаман болса, замандасының бәрі виноват».

Кеңес өкіметі жылдарында халық деген ұғымнан хан, бай, би, батыр, хазірет т. б. алынып тасталды. Бұларсыз халық болушы ма еді, әрине жоқ. Халық деген ұғымды жүрдай етіп, бір жақты түсіну Абай заманында да болған. «Сібір қырғыздарын басқару» туралы патшаның 1822-жарлығынан кейін қазақ шын мәнінде халық болу құқынан айрылған болатын. Халық болуы үшін Асанқайғы айтқан «халық қысымы», яғни оның саяси бас еркіндігі, өз мемлекеті болуы шарт. Өзін-өзі басқара алмаған жұртты халық

деп атау қиын. Халық еркі оның өзін-өзі басқаруынан көрінеді. Өз ханы, өз биі болмаған қазақ жұрты азып-тоза бастады. Міне, осы халді Абай терең аңғарған, «халық» деген ұғымнан «көп» деген ұғымды мейлінше айрықша айқындап берген. Ақын көпті образ түрінде нөлге теңейді. Единица болмаса өңкей нөл не болмақ? Нөлдің қасына нөлдер қоя берсең еш мағына шықпайды. Оған мән беретін единица. Сондықтан Абай «Көп шуылдақ не табар, билемесе бір кемел», – деген қорытындыға келген.

Абайдың «көп» деп айтылған сөз мәнісін, өзімізге жақын түсінікке айналдырсақ, оның «люмпен», «толпа» деген баламасы бар. Алайда, ақын «тобыр» демей «көп» деп айтқан. Мұнда да бір мәніс барға ұқсайды. «Көп», сірә, «тобыр» дегеннен мағынасы өзгеше болса керек. Оған дәлел, Абай «көп» деген ұғымды әр мәнінде қолданған. Ал, тобыр болса, оның қолдану мағынасы біреу-ақ. Сондықтан ақын «көпті» «тобыр» демей, оған әр қырынан келген. Ол туралы ақын: «Көптің бәрін көп деме, көп те бөлек», – деп көптің мәндері көп екендігі туралы сөз айтып кеткен.

Көптің бірінші мәні: ақын оны «тобыр» деген ұғымда қолданған. «Көп шуылдақ не табар, билемесе бір кемел...» дегенде, көп тобыр мәнінде қолданылған.

Абай халықтың тобырға айналмайтындығын, ал көптің тобырға айналуы мүмкін екендігін екі шығармасында ашып берген. Біріншісі, «Масғұт» поэмасы. Мұнда көп – тобыр (толпа) сияқты. Тобыр халық емес. Себебі, ақылынан адасқан көпті халық деуге болмайды. Поэмадағы ханы, уәзірі бар жұрт – эрине, халық. Ол не істесе де ақылмен, санамен шешілген, ал көп ақылынан ауса, онда халықтық сана жойылады, көп есірік деген дертке душар болады. Бұл мәнде біз тобыр туралы айта аламыз. Көп екен деп, тобыр сөзіне құлақ асуға болмайды, Абай осы халді былайша айтқан:

Көптің бәрі, осындай, мисал етсең,
Көп айтты деп алданып, уағда күтсең.
Ғәпіл боп, көп нәрседен бос қаласың,
Аңдамай көп сөзін жүріп кетсең.

Абай халқын көп кесепаттан қаншама сақтағысы келіп, шырылдағанмен болар іс болып, қазақ халқы, сірә, маңдайына жазғаны сол болуы керек, өз тағдырын жеңе алмай, тарих тәлкегіне түсіп шықты. Ақынның өз тілімен айтсақ, «Ермен шықты ит қылып, бидай шашқан егінге».

Көптің екінші мәні: Абай «көп» деген ұғымды тек тобыр емес, көпшілік, жұрт, қала берсе халық деген мәнде де қолданған.

Көптің бәрін көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп көк итті күнде жемек.
Ғадәлет пен мархабат – көп азығы,
Қайда барсаң болып бақ, соған көмек.

Көп туралы екі ой айтылып отыр. Көп адасқанмен оның қамын ойлау, оған қызмет ету – өзге мәселе. Мәрхабат пен әділдік көп үшін керек. Олар – ақын үшін көптің азығы. Әділеттілік – қашанда жұрт еңсесін көтеріп, санасын оятатын күш. Олай болса, көпке адал қызмет ету керек, оның мүддесіне орай іс істеу – адамдық борыш. Себебі, «Көптің қамын әуелден тәңір ойлаған, мен сүйгенді сүй, ол да сүйсін». Тәңірі ойлаған көптің қамын, сен де ойласаң – сол тәңір жолында болғаның. Көпке қарсы шығу – тәңірге қарсы болу. Қолыңнан келсе «харекет қыл, пайдасы көпке тисін», – дейді Абай. Оның бұл пікірі халықтың «көпке топырақ шашпа» деген мақалымен үндес келіп отыр. Көптің үшінші мәні: көп адасады, қателеседі. Алтын мен жезді ажырата алмайды. Мұндай жағдайда не істеу керек? Абай бұл сауалға он төртінші сөзінде жауап берген. Ол жүректі кісі деген кім дегенге талдау жасай келіп, қазақтың жүректі кісі деп батырды айтуы жеткіліксіз екенін айтты, нағыз жүректілік адасқан көптің атының басын бұруға жараған әділетті және ақылды азаматты айтады. Мұндай адамдар ел ішіндегі – единицалар және тұлғалар. «Единица нөлсіз-ақ, өз басындық болар сол», – деп Абай халықтың біртуар азаматтарын единица деп атаған.

Адасқан көптің атының басын бұратын адамдарды қазақ халқы көсем деген (ол хан, сұлтан, би болуы мүмкін). Осы жайларды ескертіп, қазақ «жүзден шешен, мыңнан көсем шығады» дейді.

Көсемге қарағанда ел ішінен шешен жиі шығады. Адасқан көптің атының басын бұратын единицалар, көсемдер сирек кездеседі. Олай болса оларға құрмет те бөлек.

Шебер – Алла есімі, Әлемді жаратушы да, оның иесі де Алла. Өмірдегі барлықтың бәрі Алла әмірімен болмақ. «Мың сан ғалам», – деп аңыз тілімен айтсақ, соның бәрін бар етіп, өмір сүргізіп, біріне-бірін тәуелді еткізіп, тіршілікке қуат, нәр беріп тұрған – Алла.

Дүние деген түсініктің өзі жоқтықтан емес, барлықтан тұрады. Жоқ нәрселерден дүние құрастыру бос әуре, дүниенің растығы оның нақтылы заттардан құралғандығында. Дүние дегеннің өзі барлықтың синонимі тәріздес. Жоқ нәрсенің бір-ақ мәні бар, ол оның жоқтығы, ал бар заттың мәні көп, қасиеттері қисапсыз, өлшеусіз. Бар нәрсенің тек барлығын мойындап қана құтылмасаң, оның баршама сипатын түгендеу адамзат баласының қолынан келер іс емес. Бар заттың, яғни дүниенің сыры тек бір Аллаға мәлім. Егер ол бар болмыстың атауы десек, дүниенің сыры – Алланың кереметі. Олай болса, өмірге форма беруші бір затты өзгеден өзгеше етіп, дүниедегі заттар мен құбылыстарды әрқайсысына тек өзіне ғана тән қасиет беріп, қайталанбайтындай етіп жаратушы құдіреттің шеберлігі алдында бас иеміз.

Адамның өзі әлем құпиясы, оның өзі – шебердің қолынан шыққан рухани зат. Нағыз шебер Алла болса, адам – осы шеберліктің сапалық өлшемін көрсете білетін қасиетті тұлға. Демек, Алланың шеберлігі әлемге ие болуға талпынысы, ынтасы, нұрлы ақылы, жылы жүрегі, ыстық қайраты бар адамды жаратумен анықталады. Адам мен Алла бірі шеберліктің аса үздік туындысы болса, екіншісі жаратушы, яғни шексіз шеберліктің иесі. Шебер деген Аллаға ғана лайықты. Әдетте он саусағынан өнер тамған жандардың шеберлігіне таң-тамаша болған жұрт айтпаушы ма еді, – бұл шеберлік адамға табиғаттың, Алланың, құдайдың бергені, – деп. Осы түсінік барлық діни қағидаларда бар. Христиандар да талант құдайдан десіп жатады. Адамға қалатыны – оқып-үйрену, жаттығу. Талант, дарын құдайдан. Мен талант, дарын, данышпан деген ұғымдарды бір сөзбен шеберлік деймін. Абай жер жүзін безендірген тәңірім шебер деп

отырғанда, саусағы майысып іс тігуді, не ағаштан түйін түюді айтып отырған жоқ. Ол қара жер мен аспанның ортасындағы дүниеге нұрын төгіп тұрған шеберді айтады. Сонда шеберлік дегеніміз – сана мен заттың, ақыл мен сезімнің, рух пен тәннің, мүмкіндік пен шындықтың тұтасып барып, ажырамастай, бір құбылысқа айналған кезінде аңғарылған адам еркінен тыс, Алланың күдіретін білдіре алатын өлшемнің мөлшері.

Шеберлік деген шексіз десек, ол адам болмысынан тыс түсінік. Шеберлік – адам дамуының еркіндігінің кеңістігі. Шеберлік адам үшін шексіз. Шексіз деген – Алла сыры, оның мәні адам үшін де, адамзат үшін де жұмбақ. Адамға қатысты таң қалу, таңдану, ләззат алуды шеберлікті мойындау деп ұғамыз. Біз көбіне шеберлікті ләззат алу сияқты жағымды сезімдер арқылы анықтауға дайын тұрамыз. Асылында шеберлік мәнінде құмарлық жатыр. Діни аңыздарда да Алланың өзі адамды құмарлықпен жаратқан. Содан барып әлемге махаббат орнаған. Біз сөз етіп жүрген «Жазғытұрым» деген өлеңде Абай құмарлық туралы:

Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынысты,
Құмары екеуінің сондай күшті,–

дейді.

Осы құмарлық негізінде: масатыдай құлпырар жердің жүзі, жайрандасып жас күлер құрбысымен, көрден жаңа тұрғандай кемпір мен шал, жалбандасар өзінің тұрғысымен, жыршы құстар әуеде өлең айтып, қиқу салар қаз бен қулар, күн күйеуін жер көкsep ала қыстай, біреуіне біреуі қосылыспай, көңілі күн лебіне тойынған соң жер толықсып, түрленер тоты құстай. Мұның бәрі – тәңірі ісі, соның шеберлігі. Абай:

Тамашалап қарасаң, Тәңірі ісіне,
Бойың балқып, ериді іште жігер,–

дейді.

Біз жоғарыда адам шеберлігі шектеулі, Алла шеберлігі өлшеусіз дедік. Осы қағиданы құмарлық арқылы түсіндіріп

көрейікші. Мысалы, адам қанша шебер болғанымен, ұрпақ өсіруге сонша ынтық болғанымен де, өз ақылымен, зердесімен ойлау арқылы қолдан адам жасауға қауһары жоқ. Баланы адамға Алла береді. Табиғатсыз адам жасау адамның қолынан келмейді. Егер де адам өз құдіретімен адам жасауға жеткенде дүние бұзылып, адам адам емес күйге өтері хақ, сірә ақырзаман деген сол болар. Себебі, адамның Алла сырын ақтарып, онымен тайталаса түсуіне құқы жоқ. Мұндай жағдай бола қалғанда адамның кім екенін, Алланың кім екенін тану күн тәртібіне түседі.

Асылы адам мен Алланың арасындағы қашықтықтың эманда сақталғаны жөн. Ол қашықтық – адамның еркінің даму кеңістігі, адам кеңістігі. Бұл кеңістік ауқымы ұлғайған сайын Алла да адамнан қашықтай берсе керек. Себебі, Алланың шебер екендігіне адам сенген сайын оның шексіздігі, сезінуі айқындала түспек.

Абай «Жазғытұрым» деген өлеңінде әншейін көктем суретін бейнелеп қана бермеген. Ол бұл жазғытұрымғы Алланың шеберлігін жырға қосқан. Мұндағы лирикалық геройлар Күн – күйеу, жер – қалыңдық, кісімсіген Жұлдыз бен Ай, жылы жел, әке Аспан т. б. мәңгілік ұғымдар. Осының бәрінің ретін тауып, «Безендірген жер жүзін тәңірім шебер», – дейді Абай.

Ислам дініндегі аңыздарға (мифологияға) қарағанда, шайтан Аллаға қарсы шыққан. Бірақ, бұл мәселеде бір нақтылық қажет сияқты. Ібіліс сияқты әңгімелерді мұқият тыңдаған адам жалпы оның Алланың өзіне қарсы емес екенін ұғады. Ол Алланың өз құдіретімен балшықтан адам жасап, оған «жерді» меншікке бергеніне қарсы. Себебі, шайтан періштелер сияқты оттан жаралған. Оларды да өз құдіретімен Алла жаратқан. Оның үстіне шайтан бұрынғы періште. Ол Адамға иман келтірмегені үшін «шайтан» атанған. Алла тағала балшықтан адам жасап, барлық періштелерге оған иман келтіріңдер дегенде тек Ібіліс қана Алла әмірін орындаудан бас тартқан. Ол менмендікке салынып, оттан жаралған адам (жан) балшықтан жаралған адамға тағзым етуге болмайды деген. Шынында Ібілістің осындай шайтандық жолға түсуі де – Алла әмірі, оның құпиясы. Сірә, жаратушыға

періштелер мен шайтандар қажет болғанға ұқсайды. Себебі, Алла қаһарына ұшырап, періштелер мекенінен қуғындалғанмен, ол жаратушысынан ақырзаманға шейін адамдар ісіне араласып, азғындық, бүлік жасауға рұқсат алған. Ондай ерікті шайтанға Алла тағаланың өзі берген. Сондықтан Ібіліс әрекеті Аллаға қарсы емес, адамға қатысты. Ол адамдар арасында ғана өмір сүрмек. Демек, адам бар жерде шайтан бар. Адам қандай іс істемесін, оның әрекеттеріне міндетті түрде шайтан араласпақ. Шайтан араласпаған адам ісі кемде-кем. Шайтан сәбиге жоламайды, себебі періште күзетшісі бар. Шайтан адамның есі кіріп, күнә жасауға мүмкіндігі болған жастан бастап, оның әрекетіне бел шешіп араласады.

Өзәзіл-шайтан дүниенің қызығы болып көрінеді. Дүние қызығына құмар жан шайтанның құшағынан бірақ шығады.

Не болса да Алла әмірімен орындалмақ, онда шайтан әрекеті де өзге күштің ықпалы емес. Сірә, шайтан топырақтан жаралған адам рухының сыншысы шындық па деген пікірге еріксіз келесің.

Адамның есі кіріп, ойлау қабілеті оянғанда, оның даму еркіндігі ашылады. Бұл – адамға Алланың берген қазынасы. Еркін адам еркін ойлайды, еркін іс істейді, бірақ бұл еркіндік өзін өмірге әкелген құдірет иесін ұмытып кетуіне жол бермеуі шарт. Алласын ұмытқан жан шайтандыққа душар болады.

Меніңше, шайтан туралы айтудан гөрі шайтандық істер хақында сөйлеу жеңіл. Өйткені шайтан өзінің кім екендігін іс-әрекеті арқылы білдіреді. Ал, оның істері дерексіз емес, нақтылы адамның іс-әрекеті арқылы көрінбек. Қысқасы, шайтан өзінің істерін өз басынан өткізбейді, оның көрініс табатын жері – адамның сөзі, мінезі, құлқы, іс-қимылында. Сонымен шайтандық дегеніміз адамның іс-әрекетінде анықталғандықтан шайтан деген адамнан тыс құбылыс бар ма деген сұрақ туады. Мүмкін шайтан адам баласының бір қыры, оның санасының көлеңкесі, сенімнің қойыртпағы, есінің ескіргені, қиялының құбылмалы көрінісі емес пе?

Шайтан – өмірге адаммен бірге келіп, адамның санасы оянғанда бой көрсететін көрініс.

Шайтанның ең ұнатқан, ұялаған жері нәпсісі. Себебі, нәпсі – ақыл, санаға ырық бермей, адамның өмірге құштарлығынан туатын құйтырқы сезім. Нәпсіге ие болып, оны нокталау үшін адамзаттың ойлап таппаған айласы қалмады. Әулиелік те, дәруіштік те, монахтық та бәрі-бәрі осы нәпсіні жеңу үшін жасалған қарулар. Бар елде нәпсіні жеңіп, тақуалық жолына түскендерді «әулие» деп пір тұтқан. Сонда нәпсіні жеңу – адамның өз бойындағы шайтандықты жеңіп, одан арылуы. Бұл осал шаруа емес.

Бізге шайтан туралы идея аса қажет. Ол болмаса адам табиғаты ашылмайды. Өйткені шайтанға қарама-қарсы періште. Демек, періштенің мәні шайтан арқылы анықталмақ. Бірі зұлымдық иесі болса, екіншісі – пәктік иесі. Сонда бұл да – адамның бір-біріне қарама-қарсы бағытталған мінезі. Осы екі мінез синтезінен нақтылы жанның адамдық әрі адамгершілік қасиеттері көрінбек. Адамға баға беру осы екі мінездің қайсысының басым екендігімен анықталады.

Бұл істер көркем образдар, салт-дәстүрлер, ырым-ғұрыптар, аңыз-хикаялар арқылы толығып, өңделіп отырады. Тіптен сөйте-сөйте нақтылы шайтан образы, періште образы жасалған. Олардың мәдениет тарихында есімдері де бар, мысалы, шайтан образы Ібіліс, орыс мәдениетінде Демон, періштелер Жәбірейіл, Өзірейіл, Мекайіл, Исрафил т. б.

Адам шайтан да емес, ол періште де емес. Абай: «ел бұзылса, салады шайтан өрнек», – дейді. Демек, ел бұзылмауы керек. Егер ел бұзылса, оның еркіне шайтан да ие болмақ. Елді бұзып отырған адамдардың шайтандық қылықтары, сондықтан қазақтардың арылатын кеселді ісі – шайтандық.

Абай заманында ел бұзылған. Білігі басынан кетіп, өзге жұртқа бодан болған халықтың бұзылуы түсінікті. Билеушілер әманда өз тәртібін орнатуға мүдделі. Тұрғылықты халық өз бітім-болмысын, салт-дәстүрін, күн көріс қаруларын сақтап қалуға ынталы. Абай өмір сүрген мезгілде осы екі бір-біріне қарсы бағыттар ел ішінде көріністер беріп жатты. Қара халық кімнің етегінен ұстарын білмей адасуда. Ел біліктілері, естілері өзі есалаң күйде, орысша оқып, оның тұрмысына еліктеп, дініне

кіріп мүлдем қарасын батырайын десе, қазақтарын қайда қоймақ. Қазақы тұрмыста қала беруге тағы да болмайды. Дұрысы тұрмысқа, жаңа тәртіпке бейімделген жөн, яғни «пысық» болуы керек. Пысықта ел, халық деген сана жоқ, оның бар ой-арманы жеңіл пайда. Ол жеңіл пайда үшін туған әкесін сатуға даяр. Бұл заңдылық отаршылдыққа түскен барлық халықтың басында болған.

Ел бұзылды, оның себебі қазақ халқы отаршылдыққа, құлдыққа түсті. Езілуге, езгіге жағынып, өзінің құл болғанын бұлдайтын кездер болды. Сондайлардың алдыңғы тобы Абай тұсында өсіп шықты.

Абайдың «ел бұзылса, салады шайтан өрнек» деп бейнелеп айтқан ойын талдасақ, шайтан өрнекті қатар салатын екі күшті айқын аңғарамыз. Бірі – жоғарыда айтқан жанбырдан кейінгі саңырауқұлақ сияқты қаптап өсіп шығатын пысықтар. Олардың шайтандығы надандықта. Надандық – шайтанның азығы. «Наданның сүйгені – көп пен дүрмек», – дейді Абай. Надандық пен ақылсыздық бір емес. Надандық ақылсыз адамның іс-әрекетінен көрінеді. Надандық адам рухына кереғар жасалатын іс-әрекет. Надандық тек білместіктен жасалмайды, ол білгендіктен де туады, бұл мәнде надандық жауыздыққа айналады. Саналы түрде ақылмен жасалатын іс надандық емес – жауыздық. Осындай шайтан өрнектер (надандық, жауыздық) Абай заманында болған.

Ел бұзылған кезде пайда болатын тағы бір шайтан азығы – үрей. Ол – адамның еркін билеп алатын аса қауіпті дерт. Отаршыл қазақ халқын күштеп басып алғандықтан үрей үстемдігін әбден орнатты. Әу деп бас көтерсең кезенген мылтық, одан қалса тар қапас түрмеге душар боласың. Адамды күнәсіне сай жазалап соттау дәстүрі бұзылды, жана тәртіп орнықты. Адам өзі не үшін жазықты, не үшін жазықсыз болатынын білмей дал болады. Сондықтан «тыныш жүру» деген философия қалыптасып, үрей бойды кернеп алды.

Кейін кеңес үкіметі жылдары Абайдың түсіне де енбейтін шайтан өрнек құрды. Оны ақынның ұрпақтары көрді, шетін біз көрдік. Шайтан өрнектің есімі – идеология. Қандай болмасын

идеология, ол жалған сана. Қандай болмасын идеологияның негізінде үрей жатыр. Үрей бар жерде шайтан әманда өрнек құрып жүреді. Үрей – шайтанға жасалған мүмкіндік. Үрейден арылмайтын адам еркін адам бола алмайды. Үреймен енген сенім арқылы адам адасады, шатысады, – дейді хакім Абай.

Абайдағы «мұңлы шайтан» деген ойға зер салсақ, кәдімгідей шайтанға аяушылық білдіреді, себебі «мұң» – моральдық түсінік. «Мұңлы жан» – ауыр ой дертіне ұшыраған адамға қатысты айтылады. Мұның түкпірінде қайғы жатпақ. Қайғыдан мұң туады. Қайғысы мұңға айналатындар азшылық. Қайғы тарқап мұңға айналмай бұрынғысынша өмір сүре беретіндер көпшілік. Мұң – адамның дүниеге көзқарасын, дүниетанымын білдіретін өлшем. Көпшіліктің дүниеге көзқарасы бар да, дүниетанымы жоқ. Көпшілік әдетте өмір дүрмегімен әлек болып жүре береді. Ал, өмірге, дүниеге көзқарас күрделеніп танымға айнала бастағанда адамды мұң басады. Сонымен мұң дегеніміз – дүниетанымға қатысты қолданылатын моральдық-философиялық ұғым.

Абайдың айтып отырған «мұңлы шайтан» туралы сөзін нақтыласақ, шайтанның дүниетанымы туралы сөз.

Шайтанның дүниетанымы – арнайы әңгіме бола қоймаған тақырып. Бұл өкінішті іс, себебі өмірді, Алланы, адамды шайтансыз түсіндіру, тану – мүлде болмайтын іс. Шайтан – адамның болмысы мен санасының аса қажетті қасиеті. Шайтанды, шайтандықты айтпай өмір қызығы туралы сөз бола ма? Адам шайтандыққа салынып, не оның шырмауына түсіп күнәлі болмаса оның дінде (діндерде) не қадір-қасиеті қалмақ? Қандай болмасын дін адамның күнәсіне негізделген. Күнәсі болмаған, болмайтын адамға діннің еш қажеті жоқ, ол – өзінен-өзі Алланың жолындағы жан. Діннің барша қуаты адам бойындағы болатын, болуы мүмкін күнәлардан тазартуға не сақтандыруға бағытталған.

Адамды күнәға бастайтын шайтан. Адамға ауа, су, тағы басқаның қажеттігі сияқты шайтандық та керек. Адамның «алпыс екі мың» тамырымен жүретін, ет пен терінің арасына ғана жайылмай, кейде оның еркін, жүрегін билеп, меңгеріп салтанат құратын шақтары бар. Осы мезгілде шайтандық қауіпті. Шайтандық тек

өз үстемдігін құрса адамға қауіпті емес, шайтанның өзіне де қауіп. Себепп, шайтан өзінің шайтандық әрекеттерін періштемен жанталаса жүріп жүзеге асырмақ. Егер ол періштені жеңіп, өз өрнегін салып, жеке даралыққа жетсе, онда өзінің бойындағы мұңға айналып, тас бекітіліп қалған періштелігі оянып, шайтан өзімен-өзі күреске түсіп кетуі де ықтимал. Абай айтып отырған жоқ па, «мұңлы шайтан құдайдың қуған жаны» деп. Бұл тегін айтылған сөз емес. Оның Ібіліс атанып, «лағнет қамытын» киюі, Адам дүниеге келуіне байланысты оның Адамды мойындауынан басталған. Қуғынға өз күнәсі үшін түскенмен шайтан қуылған, былайша айтқанда, жапа шеккен жан. Бойында күнәсі, мойнында «лағнет қамыты» бар. Бірақ, ол Адамның бұрынғы періштесі емес пе? Осы жағдай шайтанды мұңлы күйге жетелейді. Абайдың «мұңлы шайтан» дейтіні содан. Анығына келсек, шайтанның жағдайы ауыр. Біріншіден, ол шайтандығын мөлшерден тыс асырып жіберсе, дүние ойран болмақ, адам азып, мүлдем құрымақ. Адам болмаған соң, шайтан да жоқ. Бұл мәнінде шайтанның өз әрекеті түптің түбінде өзіне қарсы бағытталған. Екіншіден, шайтан өз күнәсін мойындап Аллаға жалбарынып, адамға иман келтірсе, онда періштелер қатарына шығып, шайтандық істерін пышақ кескендей тыяды. Мұндай жағдайда тек шайтан ғана емес, адам баласы өмірге қызығушылығынан, ынтызарлығынан айырылады, адам өмір сүруге ұмтылмай өмірден (жалғаннан) тыс өмірге құлшынады. Ол – дүниені апатқа бастайтын түсінік. Сондықтан шайтан тек өзі үшін ғана емес, адам, дүние үшін де қажет. Демек, шайтандықта тек адам болмысына қарсы ғана емес, оған керекті қылықтар да бар. Мәселе, шайтандықтың мөлшерінде, адам баласының осы мөлшерін белгілей білуінде. Абай мүмкін «мұңлы шайтан» дегенде шайтанның осы халін сезген болуы керек.

Шайтан – Алланың ерекше жаратқан жаны. Алла еш құбылысты өз махаббатынсыз өмірге келтірмеген. Дүниедегі бар нәрсенің бәрінің өз қажеттілігі, керектігі бар. Рет-ретімен қалыптасқан бұл дүниеде басы артық еш нәрсе жоқ. Шайтан да керек, періште де керек. Бұл – Алланың адамға берген еркі.

Шайтанды мұң басатыны ол Алла өзін қажеттілікпен жаратқанын, сол мөлшерден аспау керектігін біледі, сол білгендігінен қайғыға түсіп, қамығады. Біз жоғарыда айттық, мұңның түбі – қайғы деп, Абайдың «мұңлы шайтан құдайдың қуған жаны» деп толғанып отырғаны да тегін емес.

Абай түсінігінде шайтанның өзі – адам құпиясының бір сипаты. Бұл сипат Алла мен құдай арасындағы байланысты бейнелейді. Шайтан – Адам алдында емес, Алла алдында күнәлі жан. Бірақ оның күнәлі болуына себепкер – адам. Алла шайтанды жойып жіберуге әмірі жетеді, бірақ оған құдай бармаған. Демек, шайтанның болмысы – табиғи қажеттілік. Шайтан адамның еркіне ынталы, ол сонда адамды аздырып-тоздырады. Адамның еркін сақтаушы, күзетші – періште. Оның қызметі – адамның сезім-санасына кіршік түсірмей, оны игі істерге бастау. Демек, періште болмысы да табиғи қажеттілік, адамның зердесі осы екі істің бірін таңдау керек. Шайтандықты таңдаудың еш қажеті жоқ. Ол Алла әмірінен адамның тамыр-тамырына еніп, орын теуіп алған, әр адамның бойында шайтаны бар. Ал періштеге келсек, ол да адамның бойында бар. Оның тұрағы – адамның жүрегі. Сондықтан жүрек тазалығы дегенде біз періштеміз үшін қам жейміз. Егер де жүрек қарайса, онда періштенің төменшіктеп қайғы жегендігі – шайтанның жүректе өрнек құрғандығы.

Уайым-қайғы – мәндес ұғымдар, бірақ уайым үнемі қайғыға бастайды. Уайымы бар адамның қайғысы болмауы ықтимал. Кейде уайым мен қайғы тұтасып кетуі ғажап емес. Сонда уайым деген не?

Абайға салсақ: «Уайым – ер қорғаны, есі барлық», – дейді. Демек, уайым – ойлылықтың көрсеткіші. Уайымдай білген жандүние паркын сезінетін адам. Ойшыл данышпандардың бәрінде уайым болған. Ол – санаға түрткі, ой ойлауға бастаушы адамның қасиеті. Уайым, сірә, жануарлар дүниесінде болмаса керек. Ел арасында ботасын іздеген Боз інген туралы аңыз бар, күй бар. Әйтсе де, ол адам сезімі арқылы бейнеленген жәй. Бозінген күйі түйеге емес, адамға арналған емес пе?

Қазақ уайым дегенді екі мәнде қолданған. Мақал да бар емес пе, «Уайым түбі – тұңғыық, батасың да кетесің, тәуекел

түбі – желқайық, мінесің де өтесін». Бұл мәнде уайым адамның дәрменсіздігі, уайымнан жақсы іс өнбейтінін айтса, сонымен қатар оның терең ой екеніне меңзейді. Қысқасы уайым ойға байланысты. Уайым әншейін ойлау емес, адамның өз басына, еліне жауапты адам ғана уайымдайды. Абайдың ер қорғаны уайым деуі сондықтан. Санасыз адамға уайым тән емес, ол уайым орнына өкініш білдіреді.

Ақылды адам өткен іске өкінбейді, қапаланбайды, одан болашаққа сабақ алады. Есті адам уайымдамайды, яғни бүгінгі күн болашақ туралы толғанысқа түседі, өзінің жауапкершілігін түсінеді. Уайымдау өткен өмір туралы емес, ақыл қорытудан, ойды сана тәлкегінен өткізуден аңғарылады. Кейде адамдар білместіктен әлденеге уайымдап отырмын деуі мүмкін, бұл тұста оның санасында уайым ба, әлде өкініш пе соны білген жөн. Мүмкін ол жан уайым мен өкінішті шатастыруы ықтимал. Сондықтан уайым көбінесе жеке адамға қатысты айтылғанмен, оның мазмұны жеке адам мүддесінен тыс болады. Бұл мәнде уайым ел алдындағы жауапкершілікті, жеке адам мен ел арасындағы бірлікті, білімділікті білдіреді. Уайымы жоқ жанның қара басынан өзге де жауапкершілігі жоқ. Ол ел қорғаны болатын ұл емес, есі бар дана емес. Абай уайым туралы осы мәнде айтса керек.

Болмыс, адам табиғатын түсіндіруге талпынған ойшылдар «су» мәселесіне жиі тоқталған. Бұл – дүние ағып жатқан су, оның бір болған көріністері енді қайталанбайды деген тұжырым. Дүниенің осындай тынышсыз сипаты адамды терең толғанысқа салады. Қазақ философиясында «терме» жанры осы «өмір», дүние дегенді ағып жатқан су екен деген негізге құрылған. Бұл – қазақ философиясында ертеден бар түсінік. Бұған Абайдың қосқан өзіндік үлесі қандай, соған тоқталайық.

«Дүние дегенің ағып жатқан су екен», – деп ақынның ағынан жарылуы ең алдымен оның білімін, парасаттылығын көрсетеді. Адамзат санасында бар білімді Абай меңгерген, оның түсінігімен жеткен. Одан әрі айтарымыз ақын бұл сананың адамға өмір туралы жеңіл-желпі түсінік әкелмей, қайғыға салатынын айтқан.

Бұл – Абай ұғымы. Өмір болмысына тереңдеген адам одан ешқашан қызыққа кенелмеген.

Өмірдің «жалған өмір» атануына да сондай бір дәлел, ұғымдар болса керек. Дүниені өткінші принциппен түсіндіру «мәңгілік өмір» идеясына әкелген. Бұл идея көп діндерге ортақ. Жалған, яғни қысқа шолақ өмір және мәңгілік өмір туралы ойлар көктен түспеген, адам болмысынан туған. Адам ұғымы қысқа әрі қайталанбайды, ағып кеткен су сияқты, бірақ, судың мәңгі жойылмайтыны сияқты адам рухы да мәңгілік. Су ағып кетіп, су емес күйге айналғанымен өмір сүру нәтижесінде өз қызметін айқындайды. Дәл сол сияқты адам ғұмыры қысқа болғанмен, оның рухы адам кейпінде болса да әлемнен жойылып кетпейді. Оны қазақ аруақ дейді. Мен «аруақ» деген идеяны тек ислам дінімен анықтағанға қосыла қоймаймын. Аруақ философиясы діндерден бұрын қалыптасқан, кейінірек діни философияда логикалық талдауға түскен адам болмысындағы мәңгілікті бейнелейтін құбылыс болып қалыптасты.

Аруақ туралы ой болмаса өмір, дүние хақында ұғым тым келте болар еді. «Жалған» мен «Мәңгілік» өмір арасы қарапайым тілмен айтқанда жер мен көктей, осы кеңістікті тілге тиек ететіндер «ауыр ойды көтеріп, ауыратын жандар», оларды біз данышпандар дейміз.

Өмір, дүние туралы толғанысқа түскен адамның тиянақты тұжырымға келуі – екіталай іс. Дүние болмысы туралы мінсіз ой қалдырған данышпан жоқ. Олардың бәрі терең сөздер айтқан, бірақ ешқайсысы өмір мәнін ашып бере алмаған. Өмір мағынасы Кант тілімен айтсақ, «өзіндік зат», біздің айтып жүргеніміздің бәрі – дүние туралы бағыт-бағдарлар.

Сондықтан ойшыл-данышпандарға дүние болмысы туралы толғаныс қайғыға бастап апаруы – заңдылық. Өмірдің мәні, сірә, оның жұмбақтығында, адам санасынан тыс құпия болғандығында. Өмір мәнін бір данышпан ашып кетсе, өзге данышпандарға не қалмақ. Осы тұрғыдан алғанда данышпандықтың өзі – өлшеулі ақыл шектеулі сезімнің синтезі. Данышпан айтты деген сөз ақиқат емес, соған барар жолдың бағыты – ақиқат.

Бізге данышпандардан керегі – сол. Ал, адамға бұл дүниеде не керек. Оған өмір керек. Басқа еш нәрсенің қажеті шамалы. Өмір деген – адам болмысы, оның тіршілік кеңістігі, өрісі. Зерделі жан өз болмысын даралай алуға талпынады, «өмірдің алды ыстық, арты суық. Алды ойын, арт жағы мұңға жуық». Өмір сүру қажеттілігін мойындау керек.

Өмір сүруге ынта еткен адам қандай нәрсенің керектігін өзі анықтай алады. Тек адамға өмір сүруге еркіндік берілуі керек. Еркін адам өмір сүру қажеттілігін өзі сезбек.

Әр адамның бойында періште де, шайтан да бар. Өмірде періште жан емес, шайтан адам болмақ емес. Адам болғаннан кейін оның табиғатында періште де, шайтан да бар. Мәселе қайсысының билік құруында.

Адамға керек істі періште де ұсынады, шайтан да ұсынады. Адам қайсысын қабыл алмақ, мәселенің қиындығы – сонда.

Шайтан сөзіне еріп, аяғын шалыс баспаған адамды дүниеден таппайсыз, егер де ондай жан болса, ол – өміріндегі шайтандықты білгені. Бұл оның рухани кемтарлығы. Керісінше, періште болса оның дымын шығармастай етіп, аузын буып тастаған, бойын мүлдем шайтан билеген өмірде кездеседі. Сонда байқайсыз ба, адам баласы періштеліктен гөрі шайтандыққа бейімдеу. Неге дейсіз ғой, бұл сұраққа барлық заман данышпандары жауап берумен келеді. Бірақ, айқындылық жоқ. Құнды-құнды пікір бар, алайда нақтылы тұжырым жоқ. Бұл сұраққа жауап берілсе, адамның құпиясы айрандай ақтарылмақ, өмір мәні айтылмақ. Бұл – ешқашан болмайтын іс. Адам құпиясы, өмір сыры – мәңгілік жұмбақ, сондықтан да Абай сияқты данышпандар осы мәселеге келгенде қапа болып:

Қапамын мен, қапамын
Қуаныш жоқ көңілде.
Қайғырамын, жатамын,
Нені іздеймін өмірде? –

деуі орынды.

Тек қана бір ескертпе, осылайша ой толғау үшін адам тіршіліктен биік болуы керек. Ондай жанды біз данышпан деп атаймыз.

Абай өз заманы туралы да, әрі ез туыстары жайлы да қатты айтқан. Өзі туралы көңілінің тоқ кезі – тек жастық шағы. «Жасымда албырт өстім, ойдан жұмбақ», – деп, ол ойсыз өткерген өмірін ғана қаны қараймаған, жаны жараланбаған дәуірге жатқызған. Ал, санасы сараланып, ой кіргеннен бастап, кешкен ғұмыры – азап. Өзін-өзі азапқа салу – данышпандар болмысы. Ақылды жанның қайғысыз өмір кешуі мүмкін емес, оның үстіне ғұлама тек қана ойшыл ғана болып қалмай, періштеге қызмет ететін ақын болса, Абай әрі ойшыл, әрі ақын, сондықтан, мынау қиюы кеткен тұрмысты көріп отырып, үлгісі болашаққа құлаш ұрған еркін, арман-қиялсыз жетелеген жетім ботадай әлдебір күштің, әлдекімнің жетегінде кетіп бара жатқан халқын көргенде, қандай асқақ шабыт, қандай романтика болуы мүмкін. Бірақ, осы сөз болып отырған өлеңде Абай қоғам, халық туралы айтып отырған жоқ, бар мәселе жеке өзіне тіреліп тұр. Әдебиетшілер бұл лирикалық геройдың толғанысы дер. Жоқ, олай емес. Бұл жерде мәселе лирикалық геройда ғана емес, тіпті қажет десеніз осы өлеңде ешқандай лирика жоқ. Бірақ тұлғаның (субъектінің) дүниетанымдық толғанысы және де әлдеқандай дерексіз, аты-жөні жоқ біреудің емес, Абайдың нақтылы дүниетанымдық ой-тұжырымдары. Ол ештемеге алаң болмай, әлек болмай, өзін ішқұса қылған ойларын ақтара салған. Оны өзі де аңғарады да өлеңді: «Сырымды тоқтатайын айта бермей», – деп аяқтайды.

Ақынды қинап отырған – бір-ақ мәселе, ешкімнің түсінбейтіні, яғни жеке өз басының қайғысы болса, мәселе сонша күрделеніп «қаны қара бір жанмын», – деп күңіренбес еді, жағдайдың ауырлығы сонда – осынау бір қайғылы болмысты басқалар да ұқса немесе ақынның айтқанын тыңдаса, тіптен болмаған жағдайда ойдағысын толық айтып кетуге ерік берсе ғой. Жоқ, не тыңдамайды, не ермейді, не ақынға ерік бермейді. Сонда осыншама ойды, ерікті тұншықтырып тұрған не, немесе кім? Ол – тағдыр.

Адам өзін-өзі жеңуі ықтимал, ал тағдырын жеңе алмайды. Біз тағдыр дегенді сырттан таңылатын күш деп ұшқары түсініп

келдік. Рас, тағдыр – фаталистік мәндегі күш, бірақ бұл оның бір түйіршігі ғана, одан өзге тағдырды құрастыратын, жасайтын күш те бар. Абай солар туралы айтқысы келіп, шарасыздық білдіріп, өзін-өзі қиналысқа салып қанының қарайғанын жасырмаған. Әрине «тағдыр» деген мынау екен деп Абай жіліктей берсе, оған қарап тағдырға мен де анықтама берсем, онда тағдыр дегенді ойыншыққа айналдырғандық болар еді. Мәселе, олай емес, тағдыр адамды талқыға салады, оны толғандырады, қапаландырады, ойландырады, қуантады және неге бұлай болды деу бір сөзбен айтылатын жәй емес. Жалпы мәселенің тас-талқанын шығарып, оны түсінікті, ұғынықты қылып тастауға әуестенушілік ақылдылықтың белгісі емес. Ақылды адам ақылдың шектеулігін сезінеді. Сондықтан да ол тағдырды да, болмысты да өзінше жете түсіне алмай қапа болады. Бұл – заңдылық. Бірақ оны ұғып түсінуге әркімнің өресі жете бермейді. Әлемдегі біршама құбылысты қолмен қойғандай түсіндіріп берген адамды ақылды деу – даулы мәселе. Ақылды адам – әлемнің тылсым екендігін, яғни сол тылсым дүниедегі өз орнын анықтауға ынталанған жан. Әлем сыры – Алланың құпиясы, ғылым тілімен айтсақ, табиғаттың құпиясы. Адамға табиғат Алланы білмекке құмарлық берген. Бірақ құмарлықты өлшеусіз беріп, білуді шектеген, сондықтан адам болмысында қайшылық бар. Ол – құмарлық пен білместіктің арасындағы қайшылық.

Абай білместікке өте құмар жан, алайда ол өз құмарлығын әманда тежеуге мәжбүр. Өйткені, ол жүрегінің мұз болатынын, амалсыз тағдыр бір күн кез болатынын, өткір тілді бір ұялшақ қыз болатынын біледі. Олай болса өзінің бұл өмірден орнын анықтауға тырысып баққан. Байыппен қараған кісіге ақын өмірден түңілмеген, бірақ өмірдің мәнсіздігі туралы ой қозғаған «ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей, мен келмеске кетермін түк өндірмей», – деп кәдімгі Батыста айтып жүрген экзистенциализмге де салынған. Бұл жақсы ма, жаман ба, ақынды мақтағанымыз ба, әлде даттағанымыз ба? Ойлаймын, екеуі де емес. Әңгіме Абай дүниетанымы туралы, бұл мәселенің қойылысы – сонымен құнды. Бізге қажеттісі – әлемге Абай көзімен

қарау. Сол арқылы ақынды тану. Абайдың өлендерінің түсінігі күрделі, ал сол түсінікті түсіндіру мүмкін емес, біздің айтып отырғанымыз үнемі Абай түсінігі болып шықпауы заңды, себебі біз ақыннан кейін әлемдік мәдениеттен өзге кітаптар оқыдық, философияның арғы-бергі тарихымен таныстық. Сондықтан Абайдан кейінгі айтылған ойлар ақынның дүниетанымын талдауға еріксіз араласа береді. Олар Абайды тануда кей сәттерде өте болысады, ал кей мәселелерде бөгет жасайтындары бар. Мысалы, Абайдың «Қаны қара бір жанмын, жаны жара», – деген ойын түсінуде қазіргі Еуропалық философияның еш қажеті жоқ. Қаны қарайды деп атам қазақ ертеден айтып келеді. Оның мәнісі бар. Қанның қараюы басқа түскен ауыр қайғыны білдіреді. Бұл қазаққа түсінікті, себебі халық ұғымында қайғы ортақ. Абай болса өзге жұрттан оқшауланып, «қаны қара бір жанмын, – деген. Мұнда ол өзінің дара, яки жалғыз екендігін баса айтып отыр. «Моласындай бақсының жалғыз қалдым тап шыным», – дейтіні де сондықтан.

Жалғыздық – даралықтың, данышпандықтың белгісі. Мың сан адамдардың ішінде жүріп жалғызсырау, ол – адамның өзгелерден тым ілгері кеткендігі, теңін таппағандығы, Абай айтқан сөзін естіріп құлақтың болмағандығы. Жалғыз Абайдың рухани күйзелісі, оның қанын қарайтып, жанын жаралап тұрған – сол.

Үміт деген тірліксіз, мәнсіз ұғым. Өлденеден үміт ету үшін басты мәселе адамның тірі болуында. Қазақ «тірі адам тіршілігін жасайды», – дейді. Бірақ, Абай тіршілік дегенде кеудеден жан шықпаушылықты ғана тірлік деп мойындамайды. Тірлік – ақын ұғымында әрекетті қажет ететін қуат. Бойынан қайрат, жігері кетпеген жанның көңілі анаған да соғады, мынаған да соғады. Адамның қуаты оған тыным бермейді. Міне, осы жағдайда үміт туралы айтуға болады. «Үміт» деген – болашақ туралы ой. Үміт – ойдың бағыты. «Үмітсіз шайтан», – дейді халқымыз. Адам баласы болған соң ол үмітсіз болмақ емес, кейде тіптен ауыр науқас та, хал үстінде жатқан жан да әлде нені ойлап, өмірден үміттенеді. Үміт оты сөнген жерде ғұмыр жоқ. Үміт – жарық сәуле

іспеттес. Бір күндік ғұмыры қалған адам кемінде үш күндік өмірі туралы ойлайды. Адамның дүниеге келуі өзіне қатысты емес, ал ес жиып, санасы толған сайын оны алға жетелейтін – үміт. Ол деген сөз – болашақтан жақсылық іздеу, талпыну, жақсы адаммен кездесу, білім-ғылым жолына түсу, сөй-тіп, өзін байытып, өзін өзге сыйлайтын дәрежеге көтеру, басқалар зор тұтатын ету. Өзін үлкен санаған адам тегін жан емес, демек, онда намыс бар. Егер ол намысқа сай білімі, өнері, асыл қасиеттері болса, ондай жанға құрмет те ерекше болуы заңды. Осындай үлкен адамдардың өмірде үміті зор. Олар көбінесе мәңгілік мәселелерді үміт етеді. Мысалы, Абайдың өзі айтпап па еді, «өлді деуге бола ма айтындаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған», – деп. Демек Абай сияқты ұлылардың үміті – арттағыға сөз қалдыру. Ол – өз қамы емес, ұрпақ қамы. Бұндай үміттерді асқақ үміттер деп айтуымыз керек. Сонымен бірге тіршілікте қысқа тұрмысқа, бүгін мен ертеңге орай үміттер де болады. Өмірдің ақиқаттығы сонда – ол тек ұлы адамдардан, асқақ үміттерден тұрмайды. Өмірде көзге көріне бермейтін күйбең тіршілік бар. Онсыз өмір жоқ, ақиқат та жоқ. Мұндай тіршіліктен жиренуге болмайды. Қарапайым адамдардың қарабайыр тұрмысы ұлы майдандарға, ұлы ерліктерге бергісіз. Өйткені күнбе-күнгі тіршілікте сән-салтанат жоқ, кәдімгі өмір. Бірақ бар мәселе осы тұрмыста. Сондықтан кімнің де болмасын бұл өмірде бір үміті бар, оны біреу арман дейді, біреу қиял дейді, біреулер бақыт дейді. Абай тірі адамның ісін – үміт дейді, яғни үміттену үшін ең алдымен тірлік қажет. Тірлік пен үміттің арасы – ғұмыр. Бар шындық, бар ақиқат осы ғұмырда.

Абайдың «Асқа, тойға баратұғын» – деп басталатын сюжетті өлеңінің алғашқы шумағын оқығанда осы ойлар санаға орала береді.

Өлең он шумақтан тұрады. Бірақ оған негізгі арқау болып тұрған – осы үміт мәселесі. Біріншіден, шын ғашықтар мәселенің байыбына барып, олай болса қалай болады, бұлай болса қалай болады деп ойламайды. Оларда жалпы ой жоқ. Олар өмірді тұтас күйінде түсінеді. Бірі өліп кетсе, екіншісі үшін тұтастық жоқ, яғни өмір сүрудің қажеті жоқ. Ғашық адам өмір деп өзінің сүйген

арманын, ғашығына деген ыстық сезімін ғана мойындайды. Өзге шындық ғашық үшін жоқ. Тірі кездегі үміті сүйгеніне қосылу еді, енді ол іске аспағанда, өзі тірі тұрғанда сол үмітті өзгеше жүзеге асыруды мақсат етіп қояды. Онысы – ғашық жарымен бірге өлу, бұл ол үшін қиналыс, налыс емес – арман. Арманға өзін құрбан етіп жету – махаббат заңдылығы. Бұл – ғашықтардың дүниетанымы, оны сырт көз адам ұқпайды.

Екіншіден, Абай ғашықтар түсінбеген ақиқатты ашып бермеген. Ол ғашықтық деген – осы өмірдің қызығы, о дүниеде мұндай ғашықтық жоқ деп біледі. Мүмкін кеудеден ұшып шыққан жан өзге күйге ауысуы, оның болмысы өзгеруі әбден ғажап емес. Ғашықтық – осы өмірдің дүниетанымы, о дүниеде өзге азап, өзге қызық болуы ықтимал. Бірақ оны біз білмейміз, сезінбейміз. Нақтылы білетініміз – «Қыз» және «Жігіт» деген қара жердің бетіндегі, тірліктегі ұғымдар. О дүниеде қыз да, жігіт те болмауы мүмкін. Абайдың:

Онда екеуі кез келсе,
Бірін-бірі танымас, –

деуі тегін емес.

Бұ дүниенің адамы біздердің о дүниеден еш хабарымыз болмағандықтан, осы Абай сөзіне тоқталып, рас о дүниеде ғашықтар бірін-бірі танымас, себебі жер бетіндегі қызық пен азаптың мәні өзгеше, мәңгілік ұғымдардың ақиқаты да өзге болады. Біз ғаламның құпиясына қол сұға алмаймыз, бірақ біздің білмейтініміз тірі адам тіршілігін жасаудан тоймайды, ол әрекетті – үміт дейміз.

Өлеңде Абай біршама мәселелерді қозғаған. Ол алдымен Алла дегенге сәл-пәл жеңіл қараудан сақтандырған. Алла тек ауызбен айтылатын ақиқат емес, ол – жүрекпен қабылданатын шындық. Алла туралы сөз айту көңілдің шындығын талап етеді. Бұл – бір мәселе. Келесі шумақта ақын «жүректің ақыл суаты, махаббат қылса тәңірі үшін», – деп махаббат туралы сопылық дүниетаным тұрғысында түсінік берген. Махаббат иесі – Алла, оны ұғыну үшін жүрек нәрлену керек. Ол жайды Абай «жүректің

ақыл суаты» деген. Үшіншіден, Алла ақыл арқылы танылмайтын шындық екеніне баса назар аударған. Бір нәрсені ақылмен тану мүмкін еместігін Батыс Еуропада көптеген ғұламалар айтқан. Бірақ, Абай бұл мәселеде Батыс ойшылдарына еліктеп тұрған жоқ. Ол бар нәрсенің барлығы туралы ой айтқанда Ислам дүниетанымынан тыс кетпеген. Ислам философиясында Алланы ақылмен танудың мүмкін еместігін әлденеше рет айтқан. Абай бұл жағдайда «ақылға сыймас ол Алла, тағрипқа (түсіну, білу) тілім қысқа, аһ» – деп суреттеген. Тіл қысқалығын, ақыл мүмкіншілігін ақын осылай бейнелеген. Бірақ, бар нәрсеге шүбә жоқ, барлықты жүрек арқылы сезінбекпіз. «Ақыл мен хауас (сапа, түр) барлығын білмей-дүр жүрек, сезе-дүр», – яғни сезімдік таным Абай дүниетанымында ерекше айшықталған. Осы басы ашық мәселе туралы өзінше қисынды ой айтпақ болғандарды «Бекер болса езе-дүр», – деп Абай үзілді-кесілді пікір айтқан. Себебі, бар нәрсені жоқ деп өзеуреген қаншама «ойшылдарды», босқа сөзді езіп, аяқ астынан мәселе тауып, ақылсынғанды ақын оқып та көрген, олармен кездесіп те байқаған. Абай Алланың барлығы туралы таласты бекер сөз деген. Ақын түсінігінде Алла – шүбәсіз шындық, дүниедегі бардың есімі.

Әлімсақтан шешуін таба алмай келе жатқан өлім мен өмір (мәңгілік) бұл – ғұламаның ең өзекті мәселесі. Ғұламалардың бәрі осы нәрселердің себебін іздестіреді, бірақ толық жауап берген ешқайсысы болған жоқ. Бұл мәселеге Абай да жауап бермеген, тіптен алдына бұндай мақсат та қоймаған. Оның айтпағы санадағы «мен» және «менікі» дегендерді – бір-бірінен айырып беру. «Мен» дегенді қарапайым мәнде емес, құнарлы философиялық ұғым ретінде қарастырған қазақтан шыққан Абайдан өзге ойшыл болмады.

Абай «Көк тұман алдындағы келер заман», – деп басталатын сегіз шумақ өлеңінің үшінші шумағында «мен» және «менікі» деген түсінік берген. Әрине, онымен философиялық түсінік беру, Шығыс поэзиясы дәстүрінде болғанмен, нақтылы түрде «мен» мен «менікін» ажыратуды біз Абайдан кездестіріп отырмыз. Әуелі Абайдың «мен» дегеніне тоқталайық: Ол «ақыл мен жан – өзім», – дейді. Сонда сырт көзге қарағанда, «мен» деген ақыл мен

жанның бірлігі болмақ. Бұл дұрыс, бірақ, ақиқат емес. Неге дейсіз ғой? Біріншіден, ақыл мен жан дегеннің өзі не? Ақыл туралы біліп жазсақ та, білмей жазсақ та көп жаздық, көп айтамыз. Ол – адамның зердесінің, саналылығының, ой-қабілетінің өлшемі. Әдетте дұрыс шешім қабылдап, әлденені көре білгендерді «ақылды адам» деп айтып жатамыз. Ал «жан» туралы сөз жұмбақ, оның не екені туралы дұрыс түсініктің өзі қалыптаспаған. Тілімізде «шыбын жан», «жаным жаралы», «жанымдай жақсы көремін» деген т.б. түсініктер бар. Бұл қарапайым қатынастарда қолданылатын сөз тіркестері, бұларда дүниетанымдық философиялық сипат жоқ. «Жан» туралы ең құнарлы түсінік, оның тірі адамға қатысты айтылатыны, адам дүниеден өткенде оның кеудесінен жаны шығып кетеді. Тірі адамның жаны бар. Тіпті адамды қайтыс болды дегенде анықтаушы ретінде қолданылатын ұғым – «жан». Кеудесінде жаны жоқ, демек ол адам қайтыс болған. Ал Абай ақыл мен жанды бірге айтып, оны «мен» деген ұғыммен анықтай отырып, «мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан» деп, оны мәңгіліктің өлшемі ретінде қолданған. Рас, ақыл да, жан да мәңгілік, бірақ, олардың өмір сүру формалары өзгеше болмақ. Тек қана ақыл жансыз болмайды, ал жан ақылсыз бола ма, ол жағын Абай айтпаған.

Екіншіден, «мен» деген ұғымды ақыл мен жанның бірлігі бере алмайды. Ақыл мен жанның бір-біріне қарым-қатынасы, байланысы бір мәселе. Осы қарым-қатынаста менікінің қатысы және бар. Демек, «мен» дегенде ақыл мен жанның қатынасын айтсақ және оған менікінің қатынасын қоссақ, содан барып «мен» деген толық ұғым қалыптасады. Абай бұл мәселені айшықты бейнелеген. «Ақыл мен жан – мен өзім, тән менікі», – деген. Ақынның «мен» өзім деп отырғаны өзінің ақысы мен жанына қатысты. Абай тәнді – менікі дейді. Тәнді жаннан бөліп алған. Адам болған кезде тән мен жан бірге. Бұлардың бөлінуі өмірдің соңында болмақ. «Мен», «менікі» тұтас кезде адам – тіршілік иесі. Олар бірақ бір кезде сөзсіз бөлінбек, ақын осы халді баяндап отыр. Ойымыз түсінікті болу үшін шумақты толық келтірейік:

Ақыл мен жан – мен өзім, тән менікі,
«Мен» мен «менікінің» мағынасы – екі
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі.

Адам басына «арнаулы тассыншық күн» төнгенде «мен» мен «менікінің» мағынасы өзгеріп сала береді. Тән өледі, яғни менікі өледі, жан мен ақыл «менге» айналып ғұмыр кешеді. Бұған тағдырдың да күші жетпек емес, Абайдың «мен» деп отырғаны адамның рухы болса керек. Рух мәңгілік, нақтылы айтқанда, оны танитын адамдар болғанша. Адамдардан тыс жерде рухтың мәңгілік атануы, ол – біздің ақылымыздан тыс сана.

Абай «мен» дегенді айтқанда ешқандай лирикалық герой емес, нақтылы өз хақында айтып отыр. «Мен» өлмекке тағдыр жоқ, әуел бастан», – дегенде Абай нақтылы өзі туралы айтқан. Сөзсіз Абай сияқты жандардың «мені» ешқашан өлмек емес. Бұл – табиғаттың заңдылығы. Ұлы адамдар – бойларына ерекше қуат жинай білген жандар. Сондықтан олардың табиғаты, тәні өлгенімен, «мені» өлмейді. Ол қуат ұрпақтарға қажет. Мұндай тәртіп болмағанда адамзат болмысында даму, қозғалыс болмас еді.

ТҮСІНІКТЕР

1. Жұбанов А. Абайдың музыкалық мұрасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Жұбанов А. Ән-күй сапары. – Алматы: Ғылым, 1976. – 213-221-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Ақынжанов М. Абайдың қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 65-84-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Тәжібаев Т. Жүрегімнің түбіне терең бойла. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 133-148-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Зиманов С. Абай – ұлы билердің соңғысы және оның бітім-биліктері туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. – Алматы: Ата-мұра, 2008. – 100-143-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Әуезова Л. Абай Құнанбаев және оның өскен ортасы (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезова Л.М. М.О. Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары. – Алматы: Мектеп, 1977. – 168-203-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Ерзакович Б. Абайдың қазақ музыкасына қосқан үлесі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай Құнанбаев. Айттым сәлем, Қалам қас. Өндер мен күйлер / құрастырып, музыкалық редакциясын жүргізген Б.Г. Ерзакович. – Алматы: Өнер, 1986. – 5-18-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ғабдуллин Б. Абай және Сократ. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 159-173-беттер; Абай институтының вебсайты.
8. Орынбеков М. Абайдың әлеуметтік философиясының мәдени-тарихи және дүниетанымдық алғышарттары. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың дүниетанымы мен философиясы / жауапты пығарушы философия ғылымының докторы М.С. Орынбеков. – Алматы: Ғылым, 1995. – 34-68-беттер; Абай институтының вебсайты.
9. Есім Ғ. Абай философиясындағы адам мен Алла болмысы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – 69-106-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Барлыбаева Г., Нысанбаев Ә. Абай дүниетанымының қайнар көздері және философиясының жалпы мәселелері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – 7-33-беттер; Абай институтының вебсайты.
11. Молдабеков Ж. Абайдың адамтануы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3; Абай институтының вебсайты.

12. Байтенова Н. Абай философиясының антропологиялық бастаулары. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3; Абай институтының вебсайты.
13. Күзембаева С. Абайдың музыкалық шығармашылығы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы / жалпы ред. басқ. У.Қ. Қалижанов, ҚР ҰҒА мүше-корреспонденті. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – 461-473 – беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Жұбанов А. Абайдың музыкалық мұрасы	3
Ақынжанов М. Абайдың қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуы	12
Тәжібаев Т. Жүрегімнің түбіне терең бойла.....	33
Зиманов С. Абай – ұлы билердің соңғысы және оның бітім-биліктері туралы.....	50
Өуезова Л. Абай Құнанбаев және оның өскен ортасы	94
Ерзакович Б. Абайдың қазақ музыкасына қосқан үлесі.....	116
Ғабдуллин Б. Абай және Сократ	132
Орынбеков М. Абайдың әлеуметтік философиясының мәдени-тарихи және дүниетанымдық алғышарттары.....	148
Есім Ғ. Абай философиясындағы адам мен Алла болмысы	183
Барлыбаева Г., Нысанбаев Ә. Абай дүниетанымының қайнар көздері және философиясының жалпы мәселелері.....	223
Молдабеков Ж. Абайдың адамтануы.....	240
Байтенова Н. Абай философиясының антропологиялық бастаулары	252
Күзембаева С. Абайдың музыкалық шығармашылығы.....	267
Түсініктер.....	280

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
V том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№8888

Басуға 24.12.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 17,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1510.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.